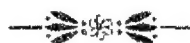

श्रीगोवर्द्धनाचार्यप्रणीता

आर्यासप्तशती

सैथिलश्रोत्रियमिश्रोपाह्नमवानीनाथावरतामकमहामहोपाध्याय
श्रीसचलविरचितया रसप्रदीपिकाटीकया सहिता

टीकाकारस्य प्रपौत्रेण मिथोपाह्नपण्डित

श्रीकेशीशर्मणा

प्रकाशिता

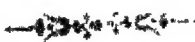

१६८७ वि०

मूल्यम् ११)

THE
ARYASAPTASATI
OF
GOVARDHANACHARYA
WITH
THE COMMENTARY (RASAPRADIPIKA)

OF
Maithil Shrotriya Mahamahopadhyaya
~~PANDIT~~ SACHAL MISRA (Otherwise known as BHABANINATH)

PUBLISHED BY
His great grand son
Pandit Keshi Misra B. A.

1931.

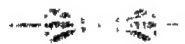
Rs 1 8-0

प्रस्तावना तथा दो फार्म राजप्रेम दरभंगा में और बाकी
विद्यापति प्रेस, लहेरियासराय में
हनुमानप्रसाद द्वारा मुद्रित ।

श्रीगोविन्दनाथार्यप्रणीता

आर्यासमशंती

मैथिलीयश्रीगोविन्दनाथार्यप्रणीता
श्रीमन्मन्त्रिचरितया रम्यप्रदीपिकादीकया सहिता

दोकाकारस्य प्रयोगेण मिश्रापादपरिणत

श्रीकेशीशर्मणा

प्रकाशिता

१६८७ वि०

आर्या सम्मरानी

यत्नादिशुद्धेति हेतिबहुलाद्राज्ञानवासाद्वयः द्योतिनिधि
 पुण्यवन्तवन्ताकाशान्तेष्टाद्वयः । तेनैव कर्म सन्तुष्टान्ति न
 पुनर्विश्रान्तिस्तान्मन्त्रद्वयी तन्ते सर्वसुखददाय श्रुतया नित्यं
 तमः रथाणवे ॥१॥ समीहितकलप्रदं विविधसौम्यसम्पत्कं
 सुगसुगनिषेकिं श्रुतिषु गीतमदत्परम् । पुमर्थमाखिलंददद्वि
 विधयोप्यगम्यं मुद्रानमामि भवभाविनीचरसापुगङ्गीकं महः
 ॥२॥ सर्वज्ञादिव संज्ञाय श्री चिन्मयस्यैवमहाः । रम्भ
 मान्जीविनीं जीवि वन्द्यं सन्तोदरं हरिम् ॥३॥ सत्कर्तव्य
 भनिकज्जवत्तना सीतांमन्त्राङ्कुरो जातः श्री श्रुदेवसमर्था
 नो रम्भायदेवीसुतः । नित्यश्रान्तानितान्ततान्त्रचपलखान्ता
 नविश्रान्तये श्री महाभन्दादपह्नुजजंगर्जाश्रितो मेधिलः
 ॥४॥ हरिमयज्जवानः श्रोत्रियैरुत्तमैश्च सज्ज इति जनायं
 भावीया वदन्ति । सरसिकजनचेतोहरिणीं भावद्वयां विवृण
 मिह शवनीनाथलासा कर्णोत्त ॥५॥

सज्जलितमात्राजुगितभुक्तिविधितकर्मज्ययाकं प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिकता
 तया ग्रन्थान्तरसज्जये ह्यं गङ्गुलगादी दिप्यशिक्षाये निवध्यानि

पतिप्रदं पुनर्विदं द्युष्टं द्युष्टिनिधिं सज्जति ॥

अहं गित ह्यं सत्त भु पदमन नन्द, रजेता ॥ १

यदा उच्यते नरः शम्भो जयति ॥ १३ ॥ शिवः जयति मां शम्भो जयति न
 पावनं पण ॥ १४ ॥ १५ ॥ शिवः जयति ॥ १६ ॥ शिवः जयति शम्भो जयति
 मानादनेन्द्रे स्वर्गो भवतीति न शम्भो जयति शम्भो जयति शिवः जयति
 दम्भो जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति
 ज्ञानादनेन्द्रे स्वर्गो भवतीति न शम्भो जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति
 पुण्यप्राप्तयेन केनचित्पुण्यस्य पण्यस्य शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति
 शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति
 सजये शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति
 शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति
 कथान्तरे शिवस्य शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति
 पञ्चान् शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति
 लक्षणे धनुर्वि शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति
 धम्भतः शम्भो जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति
 पानेन न तथा शम्भो जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति
 मानभङ्गः पण्यप्राप्तयेन केनचित्पुण्यस्य पण्यस्य शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शम्भो जयति
 शिवः जयति शम्भो जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति शिवः जयति

जयति जटाकिंजल्कगङ्गातप्तु मुगडवल्लयबीजमयम् ॥
 गजगण्डपङ्कसम्भवसम्भोरुहमाननं शम्भोः ॥१॥

जयतीति ॥ शम्भोः शिवप्राप्तयेन नदनं नदीवाम्भोरुहं कमलं जयति धान्यिक
 बहुविधमयानधर्मनास्तुनादृश्येन तदेव ज्ञायत इत्यर्थः । जटाकपः किंजल्कः केशो
 प्रस्मिंस्तत् गङ्गैव सधुगण्डपङ्कसो यत्र तत् मुगडवल्लयं मुगडवृक्षः नदीय बीजं बीजकोष-
 कर्ष तन्मयं धगडकमयमित्यर्थः । गले कण्ठे यद्गण्डं त्रिवं तदेव पङ्कं दयामन्त्रान्
 तन्मयमयन्तदुपक्रमित्यर्थः ॥१॥

सन्ध्यासलिलाञ्जलिसपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् ॥
 गौरीमुत्वार्षितमना विजयाहसितः शिवा जयति ६

वाचम सङ्ख्याति मनसाकम्- । दिव्यापकारादित्याशय तस्या
 पादस्या वक्ष्यमां कर्तुमर्हति कथमन्य सुवर्णस्य निकषात् । सुवर्णस्य शिखा
 क्यतीना यस्मै न इत्यर्थः मानं त्यक्त्वापार्वती शिवकण्ठगतं दृढनक्षत्रोदिति
 मानोक्तसंभोगस्यातिमुत्तमजनकस्य समादनाय स्त्रीपुंसयोर्ममानकण्ठागतोदयोः
 कालपनिकयोः प्रपञ्चशब्दत्वमिति भावः । पुण्यः प्रेमणि ख्यातो वाञ्छाविम्
 स्मयोऽपीति शोभनः ॥८॥

पूर्णान्वेन्दुर्द्विगुणितमञ्जीरा प्रेमशृङ्खला जयति ॥

हरशशिलेखा गौरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥९॥

पूर्णमेवेति । गौरीचरणस्याङ्गुल्यां तस्य मध्ये मध्यप्रदेशं चरणगुल्फे, सैन्यभः
 इत्यङ्गं पाणिन्युल्लेख्यादिमूलाणां प्राण्यंगादिमात्रादितानामित्येवार्थः । कथमन्यथा
 माये उष्ट्रस्य खेतांगत्वाभावेन इमोऽप्युच्यते, एवञ्च मध्यशब्दस्यावलम्बनान्नकारण्येव
 प्राण्यंगत्वाच्चकारं पृच्छते सामान्यतः । प्रदेशविशेषवान्नकमध्यशब्दप्रतिनस्य वाक्यस्य
 प्राण्यंगमात्राबोधकत्वेनैकवद्वावापुनर्कथं नुचनमित्याशयः, मध्यमपदलोपी समास
 इति कश्चिन् हरशशिलेखा मानापनोदार्थं पुण्यमे जयति, विलक्षणकार्यकारिणी
 भवतीत्यर्थः । किम्भूता प्रेमशृङ्खला प्रेम्णः शृङ्खला निगडो यथा सैन्यभः
 शशिलेखानिगडपञ्चक्याऽतः शृङ्खलेति भावः । तथाच सम्प्रकृतिचङ्कस्थ
 कदापि भङ्गो न भवतीत्येतदर्थं पार्वतीनिवृद्धा पूर्णः नखेन्दुर्ध्वजन्द्राकालो नखो
 यथा सा एका मञ्जीरयाऽनप्य द्विगुणितः मञ्जीरोनूपुरौ यथा सैन्यभः । अङ्गं
 खन्दाकारस्य मञ्जस्य हरशशिलेखार्धचन्द्रेण मिलनात् अर्धभागद्वयमिन्दमेकैक
 पूर्णो भवतीति लोकविदम् । एवञ्च चरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु शशिलेखा प्रेम
 प्रपञ्चरासनात्कार्यकारित्वेन जयतीति वाक्यार्थ इति सरलः पन्थाः । रसिकस्तु
 हरशशिलेखा गौरीचरणाङ्गुल्योरङ्गुल्योर्ध्वं पृथमतो जयतीत्यर्थः । नतु मध्ये भयार्थ-
 क्यभिष्यज्जनादित्याशयः । अथ कथञ्चिद्व्यनिवृत्तौ पृथये सति वारद्वयं दक्षिण
 वामपार्श्वमागत्य मध्ये चरणयोर्मध्ये हरशशिलेखा जयति अङ्गुष्ठनखचरणनूपुराभ्यां
 सङ्गता भवतीत्यर्थः । एवमपरत्रापि अथमयनिवृत्तौ गुल्फेषु जयति, वास्तव नूपु-
 रद्वयसङ्गता भवतीत्यर्थः । पूर्णो चतुर्नखेनू अङ्गुष्ठनखचन्द्रौ, यथा मण्डलाकार
 तथा नूपुरद्वयसमर्थं पूर्णपदम् । तस्यां मेलयित्वा द्विगुणितौ मञ्जीरौ
 वास्तविकनूपुरौ यथा सा लेखेत्यर्थः एवञ्च नखाङ्गुष्ठद्वयं नूपुरद्वयं मिलित्वा
 चत्वारो मञ्जीरा, सम्प्रकाशेन चतुर्नखेनू यन्मयोनेन एको
 मिलितः पृथेकं व्योनेन निगद्वय ९

आदाय सततन्त्राचितां विपश्चीमिव त्रयीं गायन् ॥

मधुरं तुङ्गवदनोचितं हरिर्जयति इप्सिन्धुर्वा ॥ १५ ॥

आदायेति, हयमूर्द्धा हयग्रीवो निखिलविद्याग्रो हरिर्जयति अत्रयः सकल-
विप्रादाना भवतीत्यर्थः, तुङ्गवदनस्य मयोचितं योग्यं मधुरं गायन् गानं कुर्वन्
इत्यर्थः हयमुखस्य तथा गानमुचितमेवेत्याशयः त्रयीं धर्मविधानकारिकाभूयजु-
स्नामिरूपामादाय परिशुद्धेत्यर्थः त्रयीपदेनाथर्वणप्रतिप्रादितव्यवच्छदस्तेन शुद्धधर्म-
मार्गप्रवर्तकत्वेनातिमङ्गलप्रदो विष्णुरित्यादिद्यते अतएव मङ्गलप्रकरणे स्मरणमिति,
त्रयीं किम्भूतां सततन्त्राचिताम् सततङ्कवाकाश्रित्येमादिग्रन्थ चिन्तां व्याप्तामित्यर्थः
वीणापक्षे सतानां लैहन्त्राणां सताह्वस्तन्मग्नशमित्यर्थः विपश्चीमिव परिधा-
दिनोमिव कविन् तन्त्रोरितमिति पाठः, तत्रोच्चारितां पक्षे वादितामित्यर्थः,
एवञ्च यथा कश्चिद्ग्रन्थः सर्वाधिकसुखजनकं गायति, तथा हयग्रीवस्मदा वेदगानं
करोतीति तुङ्गवदनोमयुरिति सामः॥२४॥

स जयति महावराहो जलनिधिजठरे चिरं निमग्नापि ॥

येनान्त्रैरिव सहकणिगणैर्वला दुद्धृता धरणी ॥ १६ ॥

स इति, स प्रसिद्धो महाकायो वराहः शूकरो यश्च वराहस्यो विष्णुरित्यर्थः
जयति नवीनसृष्टिकारीभवति, इत्यर्थः येन धरणा उद्धता जलोपरि स्थायिता अलान्
वलाधिक्यान् एवञ्च द्वितीयः कोपि न तादृश इत्यर्थः कणिगणैस्तद्वत् सर्वसमूहेस्मह
एवञ्च शैलत्यापि पृथिव्यधःस्थस्योद्धार इति व्यज्यते, अन्त्रैरिव तीक्ष्ण कुटिलदृढ-
दन्तसम्बन्धान्, अन्तर्गतनाडीसदृशसर्वसमूहसहिनृथियुद्धार इत्यर्थः जलनिधेः
समुद्रस्य जठरे उदरे चिरं चिरकालं निमग्ना, अत्यन्तं मग्नापीत्यर्थः तथाच
जडनिधानस्थाने विश्वस्मरावस्थानमनुवितमिति निस्स्मरणयोग्यत्वं चिरं निमग्ना-
पीत्यनेन वराहप्रहायशिवादीनामपि न तदुद्धारसामर्थ्यमिति व्यज्यते ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डकुम्भकारं भुजगाकारं जनाई न नौमि ॥

स्कारे यत्कणचक्रं धराशरावश्रियंवहति ॥ १७ ॥

ब्रह्माण्डेति, जगत् ब्रह्मयति राक्षसाश्च पीडयति इति जनाई नो विष्णुसर्वं
नौमीति संबन्धः एवञ्च सकलप्रतिपक्षनाशकत्वेनास्माकं स एव नमस्य इत्याशयः
ब्रह्माण्डानि कुम्भा कलसास्मान् करोतीति

जीवमसङ्ख्यतया, वदतिस्मिन् कुलालस्य जातिस्वभावाद्भ्रमस्तथास्यापीत्या-
वेत्यने, येनस्यापि स्योत्थादितन्वेन प्रज्ञापडपदेन येनानपेक्षितदकथनेन लीलार्थ-
सृष्टिकरणमुच्यते, भुजगस्य सार्पस्यापार इवाकारं यस्य तमित्यर्थः, अनेन विष्णोः
कुलालत्वमुक्तत्वा दक्षत्वं ध्यनक्ति यत्फणचक्रं प्रतिग्रह्याण्डमेकैकध्वनिफणसमूहे
इत्यर्थः, धरा पृथ्वी शरीरस्य वर्धमानस्यश्रियं, शोभां वहति धारयति, ननुतहि
पूर्वश्लोके धरा पणैश्च फणमभूत्तयासाङ्ख्यामाह, स्फारे सृष्टिकरणसमर्थविस्तृतैश्चत्यर्थः
तथाच फणः सङ्कोचविकाशवशादेव धराया, मग्नतावोपरि स्थितिर्वेत्याशयः यद्वा
स्फारे प्रचुरे तात्पर्य्यात्फण चक्रं फणास्वल्लङ्घ्यकुलालस्य, एवञ्च प्रतिग्रह्याण्डमेकैक-
फणसमूहे तिष्ठतिग्रह्याण्डमे दैनफणावदुल त्वमित्याशयः एतेन शरावश्रियं वहति
इत्यनेन व्यञ्जनया लब्धस्य फणाविस्तृतत्वस्य वाचकपदोपादाने उत्तमकाव्यत्वहानि-
मित्या सत् विस्मयान्मोघकत्वादित्याशयः सकलकाः ण्डणी मग्नान् उत्पत्तिस्थि-
निलयान् - ब्रह्मविष्णुशिवास्त्रेण करोतीति, कुम्भकारादिपदैर्व्यज्यते कुलालश्चक्रं
सुदाशराघनिर्माणं करोतीति लोकसिद्धम् । १७ ॥

चण्डीजङ्घाकाण्डः शिरसा चरणस्पृशि प्रिये जयति ॥
शङ्करपर्यन्तजितो वीरस्तम्भः स्मरस्येव ॥ १८ ॥

चण्डीति, चण्डीजङ्घाकाण्डः प्रशस्ता चण्डीजङ्घा जयति, प्रकर्षेण
“शोभत इत्यर्थः प्रिये शङ्करे शिरसा मस्तकेन चरणस्पृशि सति मानापनोदार्थं
पादगतिने मरीत्यर्थः क इव स्मरस्यमदनस्यवीरस्तम्भ इव शौटर्षसूचकः धजा दण्ड-
विशेषश्चेत्यर्थः शङ्करपर्यन्तं शङ्करममित्याप्य जितो येनस इत्यर्थः तथाचशङ्करमात्रेण
जितस्य मदनस्यसम्पत्तिमद्वतवशतयात्र निलज्जाकर श्रीवर्णति तत्त्वेन सम्मोरुपिराजने
तन्मुल्यद्वितीयवीरतावाततत्रवीरजयनूचरुजोत्थापनमुचितमेवेति, शङ्करपर्य-
न्तजित इतिस्मरविशेषणं वाशङ्करपर्यन्तंजयतीतितथातस्येत्यर्थात् कच्चिद्वीरीत्यादि
पाठस्तस्मान्मोड्यस्तत्र ॥ १८ ॥

उन्नालनाभपङ्केरुह इव येनावभाति शम्भुरपि ॥

जयति पुरुषाय तयास्तदाननं शैलकन्यायाः ॥ १९ ॥

उन्नालेति, शैलकन्यायाः पार्वत्याः तत् आननं वदनं जयति, शिवस्य विष्णु-
त्वसम्पादनादित्या शयः किम्भूतायाः पुरुषायितायाः पुरुष इवाचरन्त्याः विपरीतर-
ताशङ्काया इत्यर्थः तत् कतरत्, येनाननेन शम्भुरपि शिवोऽपि उन्नतनालं मभिदेशस्थं
पङ्केरुहं पद यस्य स विष्णुमदृश शोभत इत्यर्थः पुरुषा स्थितायाः

शैल कन्याया अङ्गयष्ट्या उद्धतनाल सदृशत्वान् आननस्यच कमलतुल्यत्वादि-
तिभावः ॥ १६ ॥

अङ्कनलीनगजाननशङ्काकुलबाहुलेयहतवसनौ ॥

सस्मितहरकरकलितौ हिमगिरितनयास्तौ जयतः ॥ २० ॥

अङ्केति, हिमालयपुत्र्याः स्तनौ कुचकरिकुम्भी जयतः अग्र्यानेन शिवसु-
खदायकत्वप्रकर्षेण युक्तौ भवतः, सस्मित ईषद्वस्मितोऽन्येनैवप्रकाशितत्वाद्भासः
हरस्तस्य कराभ्यां कलितौ गृहीतावित्यर्थः अङ्के क्रोडेः निलोतो गुप्तो यो गजानन,
गणेशस्तस्य शङ्कयाऽकुलः गुप्तचौर्व्यकीड्या निलीय स्तनपातशङ्काया कुलताहेतुः
गजाननपदेन करिकुम्भतुल्यदेवीस्तनयोर्भ्रमयोग्यत्वं व्यज्यते, बाहुलेयः कार्त्तिकेयस्तेन
हनव स्त्री कविजयनामितिः पाठः ॥ २० ॥

कण्ठोचितोऽपि हुङ्कृतिमात्रनिरस्तः पदान्तिके पतितः ॥

यस्याश्चन्द्रशिखः स्मरभल्लनिभो जयति सा चण्डी ॥ २१ ॥

कण्ठोचित इति सा सर्वकोपनाधिका चण्डी उच्यते, इहृष्टा भवतीत्यर्थः
यस्याः पदान्तिके चरणसमीपे पतितः चन्द्रशेखरः शिखः कण्ठोचितोऽपि कण्ठ-
ग्रहणयोग्योऽपि पक्षेऽर्धचन्द्राकार योगितया कण्ठरूपलक्ष्ययोग्योऽपि, प्रथमपक्षेऽपि-
विरोधे द्वितीये सामर्थ्याभिप्रेत्येहुङ्कारमात्रेण ननु वर्णेन निःस्तः पक्षे वेगशून्यः
अतएव पदान्तिके चरणप्राप्ते पतितः प्रणत इत्यर्थः पक्षे पदसमीपे भूतौ पतितः
स्मरभल्लनिभः कामस्यार्धचन्द्राकारशरसदृशः भल्लोऽर्धचन्द्राकारः शर इत्यङ्गुन-
मिश्रः भल्लः शक्त्याकारः काष्ठलोहमयोस्त्रविशेषो मैथिलभाषया भालो इति प्रसिद्धः
इतेकेचित् यद्वा यस्या हुङ्कारमात्रनिरस्तो मदनास्त्ररूपोऽपि शिवस्सन्नण्डीको-
पनेत्यर्थः चन्द्रशिख इत्यनेनोद्दीपकत्वं स्मरभल्लनिभइत्यनेन च मानापनेदनसा-
मर्थ्यव्यज्यते ॥ २१ ॥

देवेऽर्पितवरणस्त्वजि बहुभाये वहति कैटभीरूपम् ॥

जयति सुरासुरहसिता लजाजिह्वोक्षणा लक्ष्मीः ॥ २२ ॥

देव इति, देवे विष्णोसुरासुराधिकदीप्तिशालिनि, अतएव सर्वान् सुरासुरा-
नाक्रम्य समुद्रप्रथनोत्थितया त्रिधाऽर्पिता दत्ता वरणसक् स्वयंवरमाला यस्मिन्
बहुभाये स्वेच्छया स्वरूपधारके, अतएव कैटभीरूपप्रसुरमोहनार्थं स्त्रीरूपो विष्णुर-
भूतस्या कैटभीशब्दो दृक्प्रति सम्प्रदाय वहति धारयति सति यद्वा कैटभीनायिका

किंतेन गमनेन इत्किञ्चिदपी गनाविति , भा शोभा यस्य सा किञ्चम
 सर्वाश्चर्यमया विष्णुमित्यत्यर्थः तस्य देहः कैटभः तस्यैवं स्त्रीरूपा कैटभीत्यर्थः
 यद्वा किंतेन ज्ञाननगत्वर्थो ज्ञानार्थ इति हेतोः आयुर्वृत्तमितिवत्, ज्ञानजनकेनेत्यर्थः
 तथाच सर्वेषां सबप्रकारकज्ञानजनकस्वरूपेण भा दीप्तिर्यस्य सकिटभः
 तस्य देहो यस्यैव कैटभस्तस्यैवं कैटभीत्यर्थः तेनामृतमयनेऽमृतभाण्डेऽसुरेणनीते,
 असुरमोहनार्थं मीहिनीस्त्रीरूपं विष्णुता यत्कुरां तत्कैटभीपदवाच्यम् यद्वा
 तमोगुणमयो विष्णुमनःसम्भूतो दैत्यः कैटभस्तस्य स्त्री संपत्तिः कैटभीत्यर्थः
 मधुकैटभयो र्योऽसम्यक्ज्ञातीत्येव समुद्रमयनोद्गता लक्ष्मीरूपा भगवता वृतेति पुराणम्
 मधुकैटभयोस्तमोभूलत्वं पुष्करे एवञ्च कैटभीरूपमित्यस्य लक्ष्मीरूपमित्यर्थः
 पर्यवस्यति, यद्वा कैटभस्य मोहनकर्त्री, कैटभी महामाया, इत्यर्थः कैटभीशब्दस्य
 महामायायां रुद्धिर्वा तत्स्वरूपमित्यर्थः पञ्चवर्षसहस्रकालं मधुकैटभ विष्णुयुद्धो
 जयार्थः महामायाचिन्तैकतानो व्याकुलो विष्णुर्महामायां प्रसन्नामकरोत्स्तो त्रेण,
 सागत्य विलक्षणस्वरूपेण मधुकैटभौ वरदानोत्सुकौ कृत्वा विष्णवे मधुदमवध-
 रूपं वरदाय पित्वा तयोर्वर्द्धसम्पाद्य, स्तुवतो ब्रह्मविष्णुशिवान् देवीलोकं नीत्वा तत्र
 बहुकालं स्त्रीरूपेण संस्थाप्य पश्चात्प्रलम्भा पुंस्त्वं विधाय तान् स्वरोहमनयद्देवीति
 देवीपुराणम्, महामायाविमोहिनाविति मार्कण्डेयपुराणञ्चेति सैव महामाया
 कैटभीत्युच्यते, सुरासुराभ्यां हसिता उग्रहसितेत्यर्थः लज्जया स्त्रीकरणेन, चिन्तेति-
 पाठे किं भविष्यती चिन्तयेत्याशयः, जिह्वा च कमीक्षणं यस्यास्सेत्यर्थः लक्ष्मीर्जयति,
 नातीव व्याकुला धैर्याद्भवतीत्यर्थः, यद्वा जयति, स्वेच्छयाऽसुरमोहनाय
 कृत कौतुकं हरिं दृष्ट्वा हसन्ती पूर्ववत् शोभत इत्यर्थः बिभृता सुरसुराहसितापि,
 चिन्ताशून्येत्यर्थः तत्कृतलज्जाशून्येति वा, अतएवाकुटिलेक्षणा, विष्णोस्तत्त्वपरि-
 ज्ञानात्कापि चिन्ता नास्तीति समुदायार्थः । २२ ॥

तानसुरानपि हरिमपि तं वन्दे कपटकैटभीरूपम् ॥

यैर्यद्विम्बाधरमधुलुब्धैः पीयूषमपि मुमुचे ॥ २३ ॥

तानिति, असुरानपि वन्दनायोग्यानापि, अधरसङ्गत्वेन वन्दे प्रणमामीत्यर्थः
 छलकैटभीरूपं हरिमपि वन्दे इत्यन्वयः, उभय समुच्चयेऽपिः सर्वथा हरेरेव विज्ञत्वं
 न देवानामिति व्यङ्ग्यम् हरिवन्दनं ह्यनुतादिकाधरप्रकाशनान्, तान् कान् यैरसुरैः यस्याः
 कैटभ्याः विम्बफलसदृशाधरगतं यद्यपि तल्लोभयुक्तैरधरासृतप्राप्तिशङ्कितैरित्यर्थः,
 पीयूषमपि ज्वरामरणहार कमपि महताश्रमेणोत्पादितं परित्यागानर्हं निश्चितप्राप्तिकं
 मुमुचे इत्यस्य २३ ॥

तत्प्री कृताहिरगणितगरुडो हाराभिहतविधुर्जयति ॥

फणशतपीतश्वासो रागान्धायाः श्रियः केलिः ॥ २४ ॥

कीति, श्रियः केलिः जयति- बहुनरविघ्नो वर्त्तमानेऽपिनिरन्तरं निर्वहन्ती-
त्यर्थः तत्प्रीकृताहिः शय्यीकृतशेषनागः भगवतः शेषशायित्वान् अनेन क्षीरसमुद्रस्य
पितुर्गुह्यं स्थितायास्तल्लज्जा मेति गम्यते, अगणितोऽवहेलितो गरुडो येन, अनेन
सर्वत्र प्रसिद्धा भीर्नेति व्यज्यते त्रिपरीते हारेण हतस्ताडितो धारध्वारध्यापारेण
विधिः पितामहो येन, अयं कुतो नापसरतीति क्रोधादिनिभायः व्यञ्जना पूर्ववत्,
फणशतेनबह्वीभिः फणामित्यर्थः शतशष्पस्यबहुध्वविशिष्टमात्र परत्वान्
सहस्रशीर्षेत्यादिवत् अन्यथा सहस्रफणस्य शेषस्य फणानां शतत्वकथने न्यूनता
पततः फणशतेन पीतः श्वासः सुरतध्रमश्वासो यस्य, अनेन प्राणभीतिर्नेति
व्यज्यते, कस्या इव रागान्धायाइव, इत्यर्थस्य गम्यमानत्वादन्यथा, रागान्धाया
इत्यस्य श्रियो विशेषणत्वे पूर्वविशेषणैर्बहुधास्य रागान्धत्वस्य शब्देन कथने
गच्छाम्यन्युतेत्यादिवदुत्तमकाव्यत्व हान्या पततः ॥ २४ ॥

स्मेराननेन हरिणा ससृष्ट माकारवेदिनाकलितम् ॥

जयति पुरुषायितायाः कमलायाः कैटभीध्यानम् ॥ २५ ॥

स्मेरेति, कमलायाः लक्ष्म्याः ससृष्टं यथा स्यादेवं कैटभीध्यानं जयति,
स्त्रियापि स्त्रीध्यानस्य क्रियमाणत्वात् पुरुषायिता, अहमेव पुरुषः इत्यन्तु कैटभी
रूपा मदीया स्त्री, इतिश्रया नेन विकाराश्रित्यात्, पुरुषवद्व्यापारं कुर्वन्त्या इत्यर्थः
ध्यानं हरिणा कलितमनुमितं हेतुगर्भविशेषणमाह, आकारवेदिनेति, आकारं
ध्यानकर्तुः स्वरूपं वेदिनं ज्ञातुं शीलमस्येति, आका रयेदी हरिस्तेन तथाचाहेतुकमेव
ध्यानानुमानम्, आकारवैलक्षण्यन्तु, अननुभूतसुखादितिभावः पूर्वाननुभूत सुखादेः
स्मेराननेन मन्दज्ञापेन हरिणेत्यर्थः स्मेराननेन लक्ष्म्याः सहास वदनेन हेतुना
हरिणा ससृष्टं कलितं हरिणापि स्मेराननेनेति व्याख्यामात्रम् ॥ २५ ॥

कृतकान्तकेलिकुतुकश्रीशीतश्वाससेकनिद्राणः ॥

घोरितवित्तजालिकनो नाभि सरोजे विधिर्जयति ॥ २६ ॥

कृतेति कृतं कान्तेन अन्यस्त्रीगणैरनुच्छिद्यमुत्तरे हरिणा केली कुतुकं यथा कान्त-
कान्ताशब्दयोर्भेदसूत्रे तथासंकेतात् केलिर्देन शरीरव्यापारः कृतुकपदेन घाचनिक
इतिन पौनरुक्त्यं यद्वा केली पद्धिस्तं कुतुकं कौतुकं समुत्सुकत्वं कृतं यथा
ईहरी या श्रीरित्यर्थः नसुरनाम गेयस्वरूपेन मन्ना

श्रीः शीरास्तौ शीताः शीतला ये श्रियः श्वासारतेषां यः सेकः सेकपदेन द्रवीभाव उच्यते तेन निद्राणः, अतिवृद्धत्वेन विकाराभावादिति भावः घोरिनं निद्रि-
नासाशब्दितं विततालिखितं विततालिखितमिष यस्येत्यर्थः विननं वित्तीर्णं यदलिखनं
भ्रमरशब्दितं तद्वदिति वार्थः स विधिरामिसरोजे जयति श्रीः शीतलमुगन्धि मन्त्रवातेन
प्रक्ष्माणं स्वापयति प्रक्षा सुप्तोऽपि नासाशब्देन भ्रमरम् कारानुकारिणा उद्दीपनेन
लक्ष्मीमुपकरोतीति समुदायार्थ इति तत्त्वम् द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला
चर्म च इति कौतूहलं कौतुषञ्च कुतुकं च कुतूहलमिति चामरः ॥ २६ ॥

एकर द द्वैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजापिपञ्चकर ॥

जयषण्मुखनुत सप्तच्छदगन्धिमदाष्टतनुतनय ॥ २७ ॥

एकेति एकदन्त हेगणेश जयेति जययुको भव द्वैमातुर गङ्गापार्वतीमा-
तृत्रयमस्येति दुर्गाचण्डिकाभ्यां पालितत्वाद्वा निस्त्रिगुण निर्गुणब्रम्हस्वरूप
स्वत्वारो भुजा यस्य पञ्चकर चतुर्भुजस्य पञ्चइत्यत्र च विरोधेऽपिः करशब्दस्य
शुण्डादण्डावाचित्वेन परिहारः षण्मुखनुत कार्तिकेयेन प्रणत ज्येष्ठभ्रातृत्वात्
सप्तच्छदस्य विषमच्छदस्य गन्धतुल्यगन्धोमदो यस्य स तथा- तत्संबोधने सप्तच्छ-
दगन्धिमद अष्टतनुः पृथिव्याद्यष्टपूर्तिः शिवस्तत्पुत्रेत्यर्थः ॥ २७ ॥

मङ्गलकलशद्वयमयकुम्भमदम्भेन भजत गजवदनम् ॥

यद्दानतोयतरलैस्तिलतुलनालम्भि रोलम्बैः ॥ २८ ॥

मङ्गलेति तं गजवदनं गजस्य वदनमिव वदनं यस्य स तम्, शनिना वृष्टस्य,
गणपतेर्घटनं पतितं तत्र स्मृतस्य गजस्य कर्त्तितेन वदनेन गणेशशरीरसन्धानमकरोत्
शिवः, शनैश्चरोऽपि पलायनपतितः पङ्कुरभवदिति पुराण प्रसिद्धिः तं गणेशं
अदम्भेन, अकपटेन अनेन काटेन देवताभजनेऽपि नैष्कर्म्यमिति ध्वन्यते हेजन।
यूयं विघ्नविनाशरक्षिणाः भजत तत्समज्जनं कुरुत किम्भूतं गणेशम्, मङ्गल कलशद्वयम्
यकुम्भम्, मङ्गलार्थं कल्याणार्थं यत्कलशद्वयं तन्मयं तत्स्वरूपं कुम्भस्थलं यस्य तं,
तं कंसस्य गणेशस्य दानतोयेन मदजलेन तरलैश्चञ्चलैः रोलम्बैः भ्रमरैः तिल
तुलना श्यामतिलानां सादृश्यं श्यामत्वात् अलम्भि अलाभोत्यर्थः यथा महा
दानदाता कश्चिन्मङ्गलकलशादिस्थापनं विधाय सलिलेन जलेन याचकमनोरथान्
पूरयति एवमेवायं गणपतिः विघ्ननाशार्थिभ्यो विघ्ननाशन्ददाति इति सर्वदेवा-
पेक्षयास्य श्री

वाम्याचरणप्रवर्णौ प्रणमत तो कामनीकामौ ॥ २६ ॥

याभिरिति तौ ताश्च तच्च ताविनिविप्रहः कामिनीकामौ, कामिनीः काम-
मित्यर्थः भिन्नवचनयोरपि जीवात्मपरमात्मानौ गोपीकृष्णवित्त्वादिद्वन्द्वदर्शनात्
प्रणमत तत्रस्कुर्वन् इत्यर्थः ताः काः यामिः स्त्रीभिः अतङ्गः कन्दर्पः साङ्गो-
क्तः सहकारियुक्तः कृतः स्त्रीव्यतिरेकेण मदनस्य व्यर्थत्वादिनि शानः तं कं
येन मदनेन स्त्रियः अस्त्रीकृताः युवजनमोहनविजयादौ अस्त्रत्वाः कृताः, तौ
प्रणमत इत्यन्वयः किम्भूतौ वाम्याचरणप्रवर्णौ विपरीताचरणकुण्डलावित्यर्थः,
परमेश्वरेण अतङ्गः कृतः स्त्रीभिस्तपत्र साङ्गः सशरीरः कृतः इत्येकंविपरीतं
परमेश्वरेण स्त्री कृता मदनेन सैव अस्त्री स्त्रीमिश्रा कृतेति अपरं विपरीतं
तथाचानेन विरोधाभासालङ्कारेण परमेश्वराधिककार्यकरणेन व्यतिरेकालङ्कार-
सूच्यते, तेनच सकलदेवस्तुत्यादिमंगलापेक्षया कामनीकामप्रणामस्याधिक-
मंगलत्वं सूच्यते, अतएवास्य सकलदेवस्तुत्यन्तरं निर्देशः किञ्च आचरति
दिव्यते, इत्याचरणंवाग्व्यापारः शरीरव्यापारश्चाच्यते तदेवाचरणं व्याप्यं
वाममात्रः विपरीतरूपमित्यर्थः तथाचकामिनीकामवेष्टिता यावन्तौ व्यापाराः
तत्कुशला ये विद्वद्वास्तव्योत्र काव्ये मत्कृतेऽधिकारिणः नवविद्वद्वा इति
व्यज्यते व्याप्यं सुन्दरं यदाचरणं तत्प्रवर्णावित्यर्थो वा वामदेवराद्व्युत्पत्तो
वामशब्दस्य सुन्दरवाचित्वादित्येके । ॥ २६ ॥

विहितघनलङ्कारं विचित्रवर्णावलोमयस्फुरणम् ॥

शक्रायुधमिव वक्रं बलमीकभुवं कविं नौमि ॥ ३० ॥

कवीनां स्तोत्रस्य सर्वोन्पहितत्वात्, आदिकवित्वेन प्रथमोपस्थितत्वाच्च
वत्सीति स्तोत्रे विहितेति, बलमीकभुवं नाकुम्भं सृन्कूटविशेषात्पथ्यकं कवि-
विशेषं हिमवतो गंगा प्रभवतीत्यादिवत् भूधातोर्दर्शनयोग्यत्वमर्थः पथिक-
कोटिहनननिरतः मरा इत्यक्षरद्वयजापयेन केनचित् धूर्त्तेन नियुक्तः स तथा जप-
भासीत् पूर्वपुण्येन रामरतिसम्पन्नं तदक्षरद्वयं ततोऽतिदीर्घकालेन तत्रोद-
चिष्टस्य तस्य मृदूऽरुणता अभवदथ ततो निस्सृतः अतएववाल्मीकिनामादिकवि
स एव, तं कविं नौमीति रुच्यन्धः कथंभूवं वक्रं वाकोकिकुशलं ध्वनिकाध्य-
निर्माणजन्यमिति यावत् पक्षे भुजम् विहिताः स्वरकाव्यायहिताः घनाः
नानाविधाःश्रलङ्कारा उपनादयो येन स तथात इत्यर्थः पक्षे विहिताः कृताः
घनानां मेघानामलङ्कारा भूषणानि येन तत्तथेत्यर्थः विचित्रा अभिनया पूर्वं
भुजसादृश्यरहित्यर्थं वर्णावली तन्मयं तत्प्रकारं स्फुरण

स्फूर्तिः स्वाभाविकवन्ननव्यापारे। यस्य स तथेत्यर्थः पक्षे दिचित्रवर्णा रक्तपीत-
श्यामवर्णाः तेषामाचली पङ्क्तिस्तन्मयं स्फुरणं प्रकाशे। यस्य तत्तथेत्यर्थः
शक्रानुधमिव इन्द्रधनुर्वित्यर्थः कविं पण्डितं काव्यसामर्थ्यपूर्णमुक्त-
त्वादिति ॥३०॥

व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ॥

भूपणतयैव संज्ञां यदङ्कितां भारती वहति ॥३१॥

व्यासेति भारतं महाभारतं वन्दे नौमि व्यासवचसामष्टादशपुराणशास्त्रामेतां
निर्यासं सारभूतं तेषांऽप्यधिकमित्यर्थः विश्वस्य संसारस्य सारमुद्घृतं
यदङ्कितां यन्नामाक्षरचङ्कितां संज्ञां नामरूपां भारती सरस्वती वहति धारयति,
भूपणतयैवालङ्कृततयैव, तथाच सरस्वत्या नामानि अन्यानि स्वाभाविकानि
भारतघटितं भारतीति नामालङ्कुरणार्थं व्यासेनैव भारतनिर्माणेन निर्भूषासर-
स्वतीभूषिताऽतो व्यासस्तुतिः ॥३१॥

सति काकुत्स्थकुलोन्नतिकारिणि रामायणेऽपि किं काव्यैः ॥

रोहति कुल्या गङ्गापूरे किं बहुरसे वहति ॥३२॥

सतीति रामायणेऽपि सति अन्यैः काव्यैः किं न किमपीत्यर्थः सकलकाव्य-
प्रयोजनं रामायणेनैव भवतीतिभाष्यः किंभूते काकुत्स्थकुलोन्नतिकारिणि,
ककुत्स्थि तिष्ठतीतिककुत्स्थः राजविशेषः तत्संभूतं कुलं काकुत्स्थं तदुन्नतिं
तत्कीर्तिवर्द्धनं करोतीति तत्कारि तस्मिन्नित्यर्थः अर्थान्तरं न्यस्यति गङ्गाप्रवाहे
बहुजले वहति सति कुल्या अल्पा कृत्रिमा सरित् किं रोहति किं कार्य्यकरण-
समर्था भवति काका नेति भाष्यः तथाच यथा सरितां गङ्गा तथा काव्यगणे
रामायणमिति तत्कर्त्ता बाल्मीकिः सर्वाधिक इति ध्वनिः भारतप्रशंसात्तरं
रामायणप्रशंसाकथनेन ग्रन्थद्वारेणापि न्यासापेक्षया बाल्मीकेराधिक्यमिति वा ॥३२॥

अतिदीर्घजीविदोषाद्व्यासेन यशोपहारितं हन्त ॥

कैर्नोच्येत गुणोत्थः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥३३॥

बृहत्कथायाः लक्षसङ्ख्यकश्लोकरूपायाः कर्त्तारं गुणाढ्यनामानं कविं स्तौति
अतीति व्यासेन यशः स्वकीयं यशः अपहारितं चोरितं हन्त खेदे अत्र हेतुः अतिदी-
र्घ जीविदोषाद् जीवत जीव तद्वरवदेषादित्यर्थः यथा

अतिदीर्घजीविः शोणमस्येति व्युत्पत्तिः, तथान् चिरजीवी चाम्नी शोणमस्य नि
कर्मभारयः तेन चिरजीवित्वात्मकाद्वोपादित्यर्थः यशोपहारं हेतुमाह वैः गुणिगणे
गुणाढ्यः बृहत्कथाकर्ता कविः स एव व्यासः जन्मान्तरापन्नः नाञ्चेत् अस्तु
सर्वैरेवमुच्येत यदि व्यासो गुणाढ्यकाले न जीवेत् जीवन्तु गुणाढ्यत्वं न
लभ्यं तर्हि का प्रतिष्ठेति गुणाढ्यस्तुतौ तात्पर्यम् ॥३३॥

श्रीरामायणभारतबृहत्कथानां कवीन्ममस्कर्मः ॥

त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्मित्रा ॥३४॥

श्रीरामायणेति रामायणभारतबृहत्कथानां कवीन् वाल्मीकि व्यासगुणाढ्यान्
नमस्कर्मः एत एव महाकवयः सर्वाधिकत्वेन परस्परं समाना नमस्याः
श्रीशब्दस्य रामायणभारत बृहत्कथानां संबन्धात्तथा लाभ इति भावः समान-
त्वमाह यैर्वाल्मीकिव्यासगुणाढ्यैः सरस्वती वाणी नदीच मित्रा मित्रप्रकारा
सरसा शृङ्गारद्विगुणसहितं सजलाच त्रिस्रोता इव गङ्गां व स्फुरति प्रतिभाति
यथा वस्तुन एवैव गङ्गा लोकभेदेन मन्दाकिनी भागीरथी भोगवतीति प्रतीयते
एवमेव सरस्वती कद्वित्रयभेदेन भिन्नेति प्रतीयतेऽतोऽवाल्मीकिव्यासगुणाढ्यान्मय
एव समाना इति तानेव नमस्कर्म इति श्लोकार्थः । यद्वा अभ्याहितस्य रामाय
णस्य पूर्वनिपातेन श्रीशब्दयोगेनच वाल्मीकेस्सर्वाधिकत्वं द्योत्यते, अतएव
प्रथमं तस्य नतिः पूर्वमवापीति रहस्यम् ॥३४॥

साकृतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ॥

शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥३५॥

साकृतेति रतलीला सुरतक्रीडा कालिदासोक्तिः कालिदासकविताञ्च
वाल्मीकाकालिदासोक्ती शिक्षासमयेपि प्रथमकरणध्रुवणसमयेपि मुदे दर्शय
भवत इत्यर्थः अपि ता सर्वस्य गुणस्य शिक्षासमये दुःखजनकत्वेन हर्षजनकत्वं
नलीलाकालिदासात्क्षोरेवमपि हर्षजनकत्वमिति विरोधो बोध्यते कथंभूते
साकृतं साभिप्रायं मधुरं रसोत्कर्षसहितं कोमलं मृदुस्वरं यन् विद्वद्वितीनां
कण्ठकूजितं पारावनादिशब्दिनं तत्प्राये, तद्वहुले इत्यर्थः समानः, रतलीलायां
विलासिनीकृतं कालिदासकाव्ये शब्दैर्न बोधितामिति भेदः ॥३५॥

भवभूतेः संबन्धाद्भूभरभूरेव भारती भाति ॥

एतत्कुतकोभ्ये किमन्यथा रोदिति भावा ३६

भवभूतमिति भूधरभूय शैलकन्यैव भारती सरस्वती नान्येत्यर्थं पार्वती
सरस्वतीचैकैव न भिन्नेति भावः भार्ति ममप्रतिभाति हेतुग्राह, भवभूतेः
संबन्धात् इति भवस्य संसारस्य भूतिरूपमिति यस्मादिति भवभूतिः शिवः
गिरिजायाः कुक्षौ बन्धे भवभूतिसिताननावित्यादिश्लोककरणात् भवभूतीति-
लब्धनामा प्रभाकरश्च तत्संबन्धान् एतेन शिवप्रभाकरयोरैकपदोपात्तत्वेनाभेदनि-
श्चये सति एकताभीष्टशालिनोः पत्न्योरप्यभेदो युज्यत एवेति दर्शितम् अतएव
भवभूतिनाम्नः कवेः पाणिग्रहणसंबन्धः सरस्वत्यां नास्तीति शङ्का निरस्तया
पार्वतीभारत्याः कलुषः शिवप्रभाकरयोरर्थनोऽभेदकथनेन तदुपपत्तेः भेदे दोषमाह
एतदित्यादि भवभूतिकृतकारुण्ये करुणारससूत्रककाव्ये ग्रावापापाणः पर्वतोवा
अन्यथा संबन्धाभावे पार्वतीभारत्याः शिवप्रभाकयोः भेदे इत्यर्थः किं किमर्थं
रोदिति रोदनं करोति अभेदे तु जामातृकारुण्ये श्वशुरस्य करुणा भवत्येवेति
लोकसिद्धं ग्रावरोदनन्तु अपिग्रावरोदित्यपिदलतिबज्रस्यदृश्यमित्यादिभवभूति-
कृतश्लोके उत्तमरूपेण करुणप्रकरणं प्रसिद्धम् भवभूतिकृतकारुण्ये पर्वता अपि
रुदन्तीति प्रसिद्धिश्च यद्वा एवकार इवार्थे भारती भूधरभूरिव पार्वतीव भाति
शोभते इति भवभूतेः संबन्धादिनि साधारणधर्म्मोपादानं पूर्ववत् असादृश्ये
दोषमाह एतदित्यादि अन्यथाऽसादृश्ये एतया प्रभाकरभारत्या कृतकारुण्ये
कृतायां करुणायां ग्रावेत्यादिपूर्ववत् तथाच करुणारसकाव्यं सरस्वती करुणां
विना न भवति अतः प्रभाकरसरस्वत्याश्च करुणा भवतीति दृष्ट्वा पर्वतरोदन-
किमर्थमना जायते पार्वतीसदृशी प्रभाकरसरस्वती तस्याः करुणायां पुत्रिकारोदन
अनेन पितुः पत्रस्य रोदनामत्याकलयामइत्यास्तां वित्तः ग्रावगौशैलपाषाणा
वित्यमरः ॥३६॥

जना शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथोवगच्छामि ॥

प्रागल्भ्यमधिकमाप्नुं वाणी वाणी वभूवेति ॥३७॥

जातेति वाणी सरस्वती वाणनामा कविः वभूवेति तथावगच्छामि तथा
जानामीत्यर्थः वाणस्यसरस्वतीरूपत्वमित्याहुः, कङ्कुर्त्तुमधिकत्वं प्राप्नुं यदिल्लया
कर्त्तुमशक्यं तत्प्रादुर्भावमेकवादिजयादिरूपमाप्नुं प्राप्नुं तथा कथं यथा
शिखण्डिनी मृण्मयपुत्री सीमाजयार्थं स्थुणाकर्णयक्षशरीरमादाय शिखण्डीनाम
पुत्रानभवत् तथाच्चातिप्रगल्भः सरस्वतीरूप एव वाणी नान्य इति स्तुतिः ॥३७॥

यं गणयन्ति गुणैरनु यस्यास्ते धर्मकर्म लक्षितम् ।

कविमहमुशनसमिव तं तातं नीलाम्बरं वन्दे ॥३८॥

यमिति नीलाम्बरं नीलाम्बरनामानं तातं जनकं वन्दे अमित्यन्वयः कविं पण्डितमुशनसःसादृश्येनैव काव्यसामर्थ्यलाभान् सङ्ख्यावान् पण्डितः कविरिति कोषाच्च कविवरमिति पाठे पण्डितश्चेष्टमित्यर्थः तं कं गुरोरनु गणयन्ति भीमांसकाः प्रभावात्सदृशं गणयन्ति, अनुकरोति इत्यत्रानुशब्दस्य सदृशवाचकत्वादित्यर्थः । यस्यास्तेमरणे धर्मकर्म धर्मस्मार्तकर्मकारणम् सङ्कुचितं तत्सदृशकर्मकारणतत्त्वज्ञाभावादितिभावः कमिव उशनसमिव शुक्रमिव कविं कविनामानमुशनसं भार्गवः कवित्वमरणान् यं शुक्रं गुरोरनु वृहस्पतेः पश्चात् लोकाः दिवसगणनायां गणयन्ति यस्यशुक्रस्यास्ते अस्तकालेधर्मकर्मशुक्रास्तकालाघिहतं कर्म सङ्कुचितं निषिद्धमित्यर्थः ॥३८॥

सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च ॥

सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोपश्च ॥३९॥

स्वसेत्यं राजानं स्तौति भकलेति, प्रबन्धस्य प्रन्धस्य सकलकलाः चतुःषष्टिः कलाः कल्पयितुं ग्रन्थनिबन्धुं कर्तुञ्च कुमुदबन्धोः चन्द्रस्य सकलकलाः कल्पयितुं प्रकाशयितुं प्रभुः स्वसमर्थः सेनकुलतिलकभूपतिः सेननामा मन्वंशेष्वादिराजः तत्कुलतिलकः तत्कुलसम्भूतसकलराजश्चेष्टः सेतुनामकग्रन्थकर्ता कविसेव्यः प्रवरसेननामा नरवरः सर्वशीयो भूपतिरित्यर्थः राकाप्रदोपः पूर्णिमासन् कात् एकः केवलः मुख्यो वा तथाच पूर्णचन्द्रसदृशचतुःषष्टिकलाचतुरग्रन्थकरणसमर्थः महाराजाधिराजप्रवरसेनपण्डितस्य मम ग्रन्थस्यच गौरवमितिध्वनिः ॥३९॥

काव्यस्याक्षरमैत्रीभाजो नच कर्कशा नच ग्राम्याः ॥

शब्दा अपि पुरुषा अपि साधव एवार्थबोधाय ॥४०॥

काव्येति काव्यस्य शब्दार्थशुगलस्यार्थबोधाय शब्दपक्षेऽर्थबोधजननाय पुरुष पक्षेऽर्थबोधवत्त्वाय शब्दा अपि पुरुषा अपि अर्थभेदात्स्वमुख्येऽपिद्वयम् प्रभवन्ती तिशेषः साधव एव व्याकरणनिष्पाद्या एव साधुत्वज्ञानं विनो न बोध इत्याशयः पक्षे काव्यनिष्पातबुद्धयः अक्षराणां वर्णानां वा मैत्री यद्वर्मादायोत्थानं तमादायैव विद्यामरूपा अक्षरमादायैववातां भजन्ति ते शब्दास्तथा काव्यविशेषणत्वेऽयमेवार्थः पुरुषपक्षे न रक्षति नश्यतीति व्युत्पत्त्या अक्षरा वा मैत्री मित्रतानां भजन्ति ये ते तथा अक्षरेणाक्षरस

पूर्ववत् इतिकश्चित् नच कर्कशाः रसापकर्षका यथा शृङ्गाररसे द्रव्यादयः
वीररसे तद्विजाः शब्दाः यद्वा कर्कशादुपर्योऽन्यास्तद्विजाः पक्षे कर्कशाः कूर्मतयः
व्याकरणमीमांसाविचारकारकानिचंग्राम्याः चपेटाकटिशब्दादयः तेषां
बोधकत्वेऽपि अवैदग्ध्यसूचकत्वेन रसापकर्षकत्वात् पक्षे ग्राममगामिनः
नगरपत्तनादर्शिन इत्यर्थः, तथाच वैदग्ध्यरहिता इतिभावः कर्कशग्राम्यादीनाम-
बोधेऽपि सहृदयनगरिकाव्यनिपुणवृद्धीनां मत्काव्यबोधो भविष्यत्येव तानेवोदि-
श्य कृतत्वादिति ध्वनिः ॥४०॥

वंशे घुण इव न विशति दोषो रसभाविते सतां मनसि ॥

रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः सन्निपातीव ॥४१॥

वंश इति सतां सहृदयानां पात्रोत्तरसंबोधे प्रतिरोधिदोषरहितानां मनसि
हृदये रसभाविते द्रवीभूतशृङ्गारादिरसपूरिते दोषः काव्यरसप्रत्यक्षप्रतिरोधिदोषः
न विशति रसपूरितत्वेन स्थानाभावादिति भावः क इव वंशे वंशौ घुण इव
कीटविशेष इव वंशे रसेन तैलेन भाविते वारं वारं पृथमं लेपिते पश्चात् घुणो न
विशतीत्यर्थः, तर्हि सर्वे कुतो न मनांसि रसेन भावयन्तीत्यत आह रसमपि पातुं
नेच्छति बहुदोष इति बहुदोषः पृथमसञ्ज्ञातावैदग्ध्यादिवहुदोषः रसं शृङ्गारादि
पातुं सम्यगनुभवितुमिच्छत्यपि न किं वक्तव्यमनुभवतीत्यर्थः क इव सन्निपाती
युगपत्प्रकुपितकफवातपित्तः पुमानिव बहुदोषः मूर्च्छाशीतदहप्ललापादिमान्
रसमपि मृगाङ्गादिकमपि पातुं नेच्छतीत्यर्थः तथाच रसिकानां मम ग्रन्थे
दोषस्फुरणमेव न दोषाणां सरसे मम ग्रन्थे प्रवृत्त्यभावेऽपि मम
हानिर्नैति ध्वनिः ॥४१॥

विगुणोऽपिकाव्यबन्धः साधूनामाननङ्गतः स्वदत्ते ॥

फूत्कारोऽपि सुवशैरनूद्यमानः श्रुतिं हरति ॥४२॥

विगुणोऽपीति काव्यबन्धः काव्यपुबन्धः रचनामात्रं वा विगुणोऽपि, योजः-
पूसादादिगुणरहितोऽपीत्यर्थः साधूनां सहृदयानामानतं गतः मुखोच्चारितः स्वदत्ते
उत्तमकाव्यवत् सुखसम्पादको भवतीत्यर्थः सामान्यकाव्यस्योत्तमकाव्यवत्सु-
खजनकत्वं दृष्टान्तयति, फूत्कारोऽपि गुणसामान्यरहितशब्दोऽपि सुवशी-
, उदादिन श्रुतिं अवश्य हरति

तथाच मम काव्यस्य विगुणत्वेऽपि चाधुस्त्रिहो सगुणत्वमेव साधुमाद्वि-
प्यतीति कविचिन्तितः ॥४२॥

स्वयमपि भूरिच्छिद्रापलमपि सर्वतोमुखं तन्वन् ॥

तितउस्तुपस्यपिशुनो दोषस्य विवेचनेऽधिकृतः ॥४३॥

स्वयमिति तितउः चालनी पिशुनः खलः स्वयमपि भूरिच्छिद्रः प्रचुरस्त्र-
पचुरकलङ्कश्च सर्वतोमुखं सर्वदिक्सञ्चारि सर्वाध्यक्षश्च आपलं मण्डलीकण-
चाञ्चलश्च तन्वन् विस्तारयन् तुमस्य धूर्णं स्फाटयन् पश्चिम्यत्य तुमस्य दोषस्य
गुणं सारं विहाय परापवादमात्रस्य विवेचने पृथक् करणे विविच्यकथने
चाधिकृतः तदेकाधिकारः कृतः तथाच दोषमात्रस्य ग्राहिणां मम भीर्णेतिव्यन्यते,
ततोनेडुः सत्त्ववेत्यनेन उडपत्यये स्वम् उच्चारणसाध्यादकारोकारयोगुणो-
न मयवीति चालनी तितउः पुमान् इत्यमरः ॥४३॥

अन्तर्गूढानर्थानव्यञ्जयतः प्रसादरहितस्य ॥

सन्दर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥४४॥

अन्तरिति सन्दर्भस्य ग्रन्थस्य नदस्य शोणादेश्च रसः शृङ्गारादिरसः जलञ्च
रसज्ञानां शृङ्गारादिरसतन्वयानां सम्यक्परीक्ष्यजलपिवतीञ्च प्रीत्यै स्वादन्तुष्याय
न भवतीत्यर्थः किं भूतस्य अन्तर्गूढान् अर्थान् अव्यञ्जयतः व्यञ्जनागृह्याऽवाध-
यतः पक्षे अन्तर्निहीतान् अर्थान् शोवालकीटादीन् अदर्शयतः प्रसादरहितस्य
सुबोधस्वरूपकाव्यमुप्यगुणरहितस्य पक्षे प्रसादो नैर्ममं तद्वहितस्येत्यर्थः ॥४४॥

यदसेवनीयमसताममृतप्रायं सुवर्णविन्यासम् ॥

सुरसार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा समं विद्मः ॥४५॥

यदिति तत्काव्यं त्रिविष्टपं स्वर्गलोकं वा समुच्चये समं सदृशं चित्तं जानीमः
तथाच यथा स्वर्गलोकवाग्निनां सुखं तथैव काव्यकागकतत्त्वज्ञानां मर्त्येऽपि स्वर्गसु-
काव्यकरणजन्यपुण्यं चानो देवाः सुखभागिन एव काव्यः सुखपुण्योन्मथभागित्वेन
देवाधिका इति व्यञ्जयते, यत् काव्यं त्रिविष्टपञ्च असतां पाणिनामविदग्धानाञ्च-
सेवनीयं सेवाया अयोग्यं निष्फलत्वात् पक्षे गन्तुमशक्यत्वात् असुवप्रायमसुवतु-
ल्यञ्च पक्षेऽसुवतुल्यं सुवर्णविन्यासं सुवर्णानां समीचीनलकारादिवर्णानां पक्षे
सुवर्णानां हेमां सुन्दरपाणां विन्यासे न जनं पक्षे सगन्धो यस्मिन् तदित्यर्थः

सुरनार्यनं समीचीना रत्ना अश्व

तत् पक्षे सुराणा दवाना

सार्धः मयूतस्तमयितव्यः ॥४५॥

सत्कविनामसूर्यानिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन ॥

तृती दयिताधरं नाद्रियते का सुधा दासी ॥४६॥

सत्कविनामसूर्यानिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन ॥
स्वना रससाक्षरार्थं जिह्वा जैव सूर्या स्वल्पपूर्णं प्रस्फोटनं सूर्यप्रस्फोटनम्
तदा तिलमुदकः तिलमुदकः शब्दशालिः शब्दधान्यं तस्य पाकेन पाचितेन तेनेत्यर्थः
तुतः भाजनं तदा तृती जनः दयिताधरं प्रेयस्या अधरमपि नाद्रियते नारदविषयं
करोति चर्या प्रेयस्य प्रेयस्येन लोकपुसिद्धमपि नाद्रियते इति सुधा पीपूषरुपा का
तैषामादरविषयः कथं स्वधरस्य दासी यतः अत्रादत्यन्ताल्पगुणा तथाच
काव्यरसस्य सत्काव्यरसेन यथा तृतिः न तथान्येन केनापि पदार्थान्तरे-
णेति भावः ॥४६॥

अकलितशब्दालङ्कृतिरनुज्ज्वला स्खलितपदनिवेशापि ॥

अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृङ्गारा ॥४७॥

अकलितेति सूक्तिः यस्याः श्रवणेन सुखविशेषो भवति ईदृशी कविचाक्
इत्यर्थः अनयदोक्तिविशेषः काव्यं इति, मञ्जरीकृता निरुक्तमेव काव्यसामान्यलक्षण-
मनुमतं ग्रन्थान्तरे तु काव्यविशेषस्येति न विरोधः अतएव स्खलितपदत्वमे-
ऽपि न काव्यत्वहानिरिति हृदयम् अभिसारिकेव कृष्णाभिसारिकेव रमयति
श्रोतारं तायकश्च सुखयतीत्यर्थः सोत्कर्षशृङ्गारा शृङ्गाररसप्रत्यक्षोपयोगिस्तक-
लपदार्थसहितशृङ्गाररसप्रतिपादिका पक्षे उत्कर्षः निरुपधिद्वन्द्वस्नेहः तत्सहितः
शृङ्गाररसो भूत्वाः सैत्यर्थः किंभूता सूक्तिः अभिसारिका च अकलिता अवर्त्तमानाः
शब्दालङ्कृतयोऽनुप्रासपदमपन्थादयो यस्यां सा पक्षे अकलिता अज्ञाताः शब्दाः
यास्तान्नेतद्वाच्यः अलङ्कृत्यः भूषणानि यस्याः सा श्रवणयोः शब्दायमाना-
लङ्कुरणशून्येति भावः अपिः सर्वत्र समुच्चते, तेन रमणसामग्र्यभावेऽपि
रमयतीतिविशेषेऽपि अनुप्रासपदमपन्थादयो नाम काव्यगुणास्तद्वहितापि पक्षे
ओज्ज्वलं सुखप्रदं इति तद्विद्वत्काव्यविशेषत्वात् स्खलितपदनिवेशापि
स्खलितपदनिवेशात् तद्विद्वत्काव्यविशेषत्वात् अत्रि पक्षे तेषां निवेशो ग्रन्थनं यस्यां सा पक्षे
स्खलितपदनिवेशात् तद्विद्वत्काव्यविशेषत्वात् अत्रि पक्षे तेषां निवेशो ग्रन्थनं यस्यां सा पक्षे

यस्या सा तथा च यथा सद्गाराधिष्ठिता समा एकद्वित्रिपार्षद हिताऽपि शोभते
 एवमेव रसराजेन सोत्कर्षशृङ्गारेणाधिष्ठितं काव्यं शब्दालङ्कारशून्यं
 स्खलितपदनिवेशमपि शोभते विदग्धरसयतीति समुदायार्थः प्राञ्जस्तु अकलि-
 तशब्दालङ्कृतिरपि शब्दालङ्कारशून्यार्पित्यर्थः अनेनार्धालङ्कारस्यावश्यापेक्षणीयस्य
 काव्ये सत्त्वमावेदितमभिसारिकापक्षे पूर्ववत् अनुज्ज्वलेति विशेषणमनुभवन्
 अभिसारिकापक्षे शुक्लवस्तुभूषादिमती शुक्लाभिसारिका अस्खलितानि व्याकर-
 णसिद्धानि यानि पदानि धातुप्रातिपदिकानि तेषां निवेशो योजनं यस्यां
 सौन्दर्यः पक्षे त्वरा लोकदर्शनात् स्खलितपदनिवेशेत्यर्थः सूक्तिः काव्यं वाग्विदग्धाच्च
 यद्वा काव्यपक्षे स्खलितः भट्टिनिभग्नः पदनिवेशः पदसमासो यस्यामल्प-
 समासेत्यर्थः सोत्कर्षशृङ्गारेतिपूर्ववत् तथाच सत्काव्ये शब्दालङ्कारदीर्घसमा-
 सादिविग्रहेऽपि सोत्कर्षशृङ्गाररसरराजशालित्वेन विदग्धमनो रञ्जनस्य
 सार्वत्रिकत्वात् ॥४३॥

अध्वनि पदग्रहपरं मदयति हृदयं नवा नवा श्रवणम् ॥
 काव्यमभिज्ञसभायां मञ्जीरं केलिवेलायाम् ॥४८॥

अध्वनीति अध्वनि व्यङ्ग्यशून्यं नतूत्तमभिन्नम् उत्तमभिन्नस्यापि गुणीभूत-
 व्यङ्ग्यस्य सहृदयहृदयाद्वादनकत्वेन काव्यत्वात् मञ्जीरपक्षे शिञ्जितशून्यं
 पदग्रहपरं सुललितपदग्रहणमात्रतात्यर्थ्यक्रमनुप्रासानुरोधेनाधिकपदं वा पक्षेऽत्य-
 न्तसङ्कुलतयाचरणालानं हृदयमदयति नवा हृदयं सहर्षेण करोतीत्यर्थः पक्षे
 समदनं न करोतीत्यर्थः नवा श्रवणं मदयतीतिसमानमेतादृशं काव्यमभिज्ञ
 सभायां विदग्धसमाजे एतादृशं मञ्जीरं नूपुरे केलिवेलायां सुरत समये नवेतिद्वयं
 देशकालभेदेन प्रयोजनभेदवाक्यभेदसूचनार्थं तथाहिकाव्यं प्रयोजनमभिज्ञहृदय
 ध्वनिसुखं मञ्जीरं प्रयोजनंसुरतकामोदीपनं ध्वनिसुखञ्च तत्प्रयोजनरहितमिदं
 द्वयमपि निष्कलमेवेति भावः मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरकोषेऽस्त्रियामिति
 मञ्जीरेष्वन्वेतीति मञ्जीरमपि साधु ॥४८॥

सूक्तयो मधुराः ॥

विधिसुखजनकानां दयिताधरपानानां तत्त्वपरिज्ञानं तेन सकलनायिकावर्णन
सामर्थ्यं सूचितं, सूक्तयः काव्यानि, मधुराः देवताप्रसादशालिकविकान्यतोऽधिका
भवन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह अकलितरसालमुकुलः अकलितः अमुक्तः रसालस्या
मस्य मुकुलः कोरकः मुकुलपदेन बाल्यमारभ्यास्वादनमुच्यते अदलितेतिपाठेऽप्य
यमेवार्थः कोकिलः कलं पञ्चमस्वरविशेषं नोदीरयति उच्चारयतीत्यर्थः, अथवा
आस्वादितो दयिताधरसुधारसो येन तस्येत्यर्थः तथाच प्रथमं मनुष्यदेहेन
दयिताधरपानं कृत्वा देवदेहेतादृशरसपानं करोति ततः दयिताधरससुधारसो
रधिकं किञ्चिन्निर्मातव्यमित्याशयेन मर्त्यसण्डलमागत्य महाकवयो ब्रह्मानन्द
तुभ्यान्न्दजनकोत्तमकाव्यं कुर्वन्तीति कवयः काव्यञ्च सर्वाधिकं मितिध्वनिः॥४६॥

बालकटाक्षसूत्रितमसतीनेत्रत्रिभागकृतभाष्यम् ॥

कविमाणवकाः दूतीव्याख्यातमधीयते भावम् ॥५०॥

बालेति कविमाणवकाः कवयः माणवका वटवः शिष्या इति यावत्
अध्ययनं कर्तृत्वात् भावं गूढप्रमं अवीचते तस्यअध्ययनं कुर्वन्तीत्यर्थः किंभूतं
भावं दूतीव्याख्यातं सञ्चारिणीविवृतं कस्य ग्रन्थस्य भावमित्याह असत्या
चपलाया नेत्रत्रिभागेन कामशास्त्रोक्तनानाप्रसेदभिन्ननेत्रविकारेण कृतं भाष्यं
सूत्रार्थस्यातिसूक्ष्मस्य परिभाषणं किञ्चिद्विचित्र्यं कथनं यस्य तमित्यर्थः कुत्रत्यं
भाष्यमित्याह बालयोः, मुग्धयोः स्वकीयायाः परकीयाया वेत्यन्यदेतत् वटाक्षे
णरक्ततामात्रशालिनानेत्रेण सूत्रितं सूचितं तदुक्तं सूचनात्तद्व्यमित्युक्तमिति
तथाच कामिनीवेष्टितं दूतीं विना न ज्ञायत इति दूतीपरिचयेऽवश्यं विधातव्यो
यद्वक्ष्यति दुतीरहिता इत्यादि सबलः पन्थाः सर्वस्य, यद्वा दूतीव्याख्यातमेवाधा
यते निरुक्तं भावं तेतावन्तमेव जानन्ति नाधिकम् अतएव ते कविमाणवकाः
कविबालाः अल्पज्ञा इत्यर्थः तथाच बालानेत्रसूचितमसतीनेत्रत्रिभागकृतभाष्यं
दूतीव्याख्यातमखिलं जानन्तः तामिह सूत्रितान् सर्वान् शृङ्गारोपयुक्तान्
जानन्ति त एव शृङ्गाररसभिज्ञाः कवयः अन्ये शृङ्गाररसज्ञानरहिता एव कवयः,
अतएवाकम् जयदेवेन शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनेत्यादि यद्वा ये कवयः भावमधी
यते लङ्घयन्सुविचक्षितः ते कविमाणवकाः देवताप्रसादादिना प्रथमं कवयो भूत्वा
पश्चान्माणवकाः परमप्रयासेनगुरुतमात्रग्राहका इत्यर्थश्छिन्नप्रवृद्धो वृक्ष इत्यादौ
तथा दर्शनात् तथाच तेषामविद्वत्त्वान्नकाव्यचारता नवा प्रतिष्ठापि भवती

ति यौवनारम्भेवालासतीदूतीभ्योऽधीत्य देवताप्रसादशास्त्रादिज्ञानं सम्पा-
 द्धसम्पुति वालासतीदूतीनामप्यध्यापकाः कवयो मादृशाएव अप्येव तत्काल-
 चावितियद्वा कवीनां भाणवकाः शिष्याः दूतीव्याख्यातं भावमधीयत ए-
 तथान्न कविभ्योऽधीत्यानि दूतीतोऽध्ययनं रसराजपणिज्ञानाय भवतीति दूतीजनः
 कर्त्तव्य इत्युपदेशः ॥५०॥

मसृणपदरीतिगतयः सज्जनहृदयाभिसारिकाः सुरसाः ॥

मदनाद्वयोपनिषदो विशदा गोवर्धनस्यार्याः ॥५१॥

मसृणेति गोवर्धनस्य गोवर्धननाम्नः पक्षे गवां वर्धनस्य आर्याः छन्दो-
 विशेषरूपाः श्रेष्ठाभिसारिकाश्च जयन्तीतिशेषः किभूताः मसृणानि स्निग्धानि
 मधुराणि कोमलानीति यावत् यानि पदानि विभक्त्यन्तनितेषां रीतयो वैदर्भ्याद्
 यस्तासां गतिर्ज्ञानं यासु ता इत्यर्थः अभिसारिकापक्षे मसृणानां कोमलानां
 रीत्यागजहंसादिरीत्या गमनं यासां ता इत्यर्थः यद्वा मसृणा शोभना पदरीतिः
 पादविन्यासपूर्वका यत्र तादृशी गतिर्गमनं यासां ता इत्यर्थः सज्जनानां काव्य-
 परिपक्वबुद्धीनां हृदयानि मनांसि अभिसारयन्ति द्रावयन्ति वशी कुर्वन्तीत्यर्थः
 पक्षे सज्जनानां विदग्धानां हृदयानि अभिसारयन्तीत्यर्थः सुरसाः नगरसमोचिकाः
 पक्षे शृङ्गारिण्यः मदनेन द्वयमद्वैतमानन्दविशेषः कारणेन कार्यालक्षणात् तस्यो-
 पनिषदः अन्यान्त्यानपहाय मदनाद्वैतानन्दमात्रबोधिका इत्यर्थः अन्या अपि
 उपनिषदः ब्रह्मानन्दमेव प्रतिपादयन्ति अन्यार्थान् विहाय यथेति समुद्देशार्थः
 पक्षे मदनेन मनोजेन द्वारेण यदद्वैतं स्वीयुंसयोश्चैतपरैक्यम् तदुपनिषदः
 शिरोलङ्घरणरूपा इत्यर्थः गोवर्धनशब्दभेदेन व्यङ्ग्यानां भेदे विस्तरश्रिया न
 दर्शितः ॥५१॥

वाणीप्राकृतसमु चैतरसाबलैर्नैवसंस्कृतिर्नीता ॥

निश्चानुरूपनीरोव लिन्दकन्येवगमनतलम् ॥५२॥

वाणीति वाणी सरस्वती प्र इतानां भाषाविशेषव्यापार्णं समुन्नितः योग्यो-
 रनो पस्याः सेत्यर्थः शालिवाहनेन गथासप्तशती कृता सैव तथेतिभाव-
 अप्येव कलिफालदांवेण प्राकृतः पाठः कुलशीलादिहीनः तत्रोध्यस्मेत्यर्थः तदुक्तं
 लक्ष्मीलक्ष्मणहीने च कुलहीने सरस्वती कुपात्रे समते रामा द्वेषो वर्धते पर्वते
 इत्यादि बलेनैव बलात्कारेणैव पक्षे बलमद्वैतैवेत्यर्थः संस्कृतिं साधुपदवत्

सकलशास्त्राभिज्ञग्रहणयोग्यतामितियावत् नीता प्रापिता दृष्टान्तयति निम्नस्य गम्भीरस्य, अनुरूपं योग्यं नीरस्यसा सा कलिन्दगिरिकन्या यमुना गगनतल माकाशं बलभद्रेण यथा नीता तथेत्यर्थः तथाच निन्दितमर्थस्यलस्वर्गयोर्भावान् भेदस्ता वानेवप्राकृतसंस्कृतयोरितिममापि बलभद्रतुल्यता ॥५२॥

आर्यासप्तशतीयं प्रगल्भमनसामनादृता येषाम् ॥

दूतीरहिता इव ते न कामिनी मनसि निविशन्ते ॥५३॥

आर्येति इयं गोवर्धनकृता नत्वन्यकृतेतिभावः येषांप्रगल्भं सामिमानं सप्त शन्यानया किमधिकं ज्ञेयमिति सावहेलनमिति यावत् एतादृशं मनोयेषां तादृशाम् अनादृतायांसप्तशतीयमित्यन्वयः अवहेलितेत्यर्थः ते अनादृकतारिः कामिनीनां सकलकामकलाचतुराणां मनसि हृदये ननिविशन्ते न निविष्टाभवन्तीत्यर्थः यथा दूतीरहिताः दूतीशून्याः नायकाः स्वयं सम्पादितनायिकास्नेहा अपि नायिकाहृदये स्थिता न भवन्ति दूतीशालिताथकेनान्येन प्रेमकरणात् दूती सत्त्वे कल्पितवार्त्तयापि तथा प्रेमसंरक्षणात् एवमेवाार्यासप्तशती रिज्ञानेन सकल कलापरिज्ञानेन दूत्यादि संरक्षणेन च नायिकाहृदयस्यैव्यभवतीति श्लोकार्थः ॥५३॥

रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा ॥

अरसालंकृतिरपि न रोचते शालभञ्जीव ॥५४॥

रतरीतीति वाक्कविता शुद्धापि अलङ्कारसामान्यशून्यापि मुदे हर्षाय यदि सरसा प्राबुध्यैण रसपूतिवादिनी तथाच रसवत्काव्यमित्येवकाव्यसामान्यलक्षणं ननु सालङ्कारत्वमपि विशेषणमित्यभिमानः केव प्रियेव किम्भूता रतरीतौ सुरतपरिपाद्यां वीतं नायकापहतं वसनं परिधानीयं यस्याः सेत्यर्थः शुद्धापि सुरतमष्टभूषणापि सरसा शृङ्गारस्ते लोलुगा अरसा रसत्वाधिका पक्षे शृङ्गार रस त्रिमुखी सालंकृतिरपि अलङ्कारयुक्तापि पक्षे सकलभूषणसहितापि न रोचते अभिलषिता न भवतीत्यर्थः केव शालभञ्जीव दारुपुत्रीव तथाच सकलभूषण सहितापि अरसा काष्ठकृतदिव्यलीपूतिमा यथा न रुचिविषयः एवमेव रसशून्या वाक्नायिकाच न रोचते यतः रसालङ्कार योर्मध्ये रसस्यैव प्राधान्यमतोऽलङ्कार शून्यमपि सरसंकाव्यमेव यद्वा वाक् शुद्धापि स्फुटालङ्कार शून्यापि तथाचास्फुटा लङ्कारसत्त्वेऽपिरसाधिस्याद्विशेषः । अतएवरतरीतिवीतवसनेत्यादिनाप्रथमवस्त्र सस्यन्धेऽविरसोत्कर्षसमाप्तब्रह्मित्वं ज्ञाप्यते ननु सामान्यत इति शालभञ्जी

रपतिसन्देशेन भर्त्सयन्ती कन्यकामुपदिशति माताइति मादृशां पन्थाः ॥२॥

अयिकूलनिचुलमूलच्छेदनदुःशीलवीचिवाचाले ॥

वकविघसपङ्कसारा न चिरात्कावेरि भवितासि ॥३॥

निजकुलजन द्वेपिणी यौवनोन्मत्तां नवधनोन्मत्तांवा कश्चिदन्योत्तया वक्ति
अयीति, अयि इति संबोधने नायिकेइत्यर्थः कूले तटे ये निचुला इज्जलास्तेषां
यन्नूलछेदनमामूलदुत्पादनं तेन दुःशीला दुःस्थभावा या वीचयः लहर्त्य-
स्नातिः वाचाले बहुविधशब्दकारिणि अनेनानुविनकार्यकारित्वं कथ्यते
कावेरि नचिरात् शीघ्रमेव भवितासि कीदृशी वक्तव्यातिनिन्द्य पक्षिविशेषस्थाने
नसारसराजहं साद्यन्तु पथोगित्वं ध्वन्यते तेन नायिकाया अयि कुत्सित नायि
क्रोपभोगो व्यज्यते विघसः भुक्तविशेषः पङ्कः कर्दमः सारः सारभूतो यस्या
इत्यर्थः विगतः निवृत्तः घसः अदनं यस्मात्सविघसः भुक्तशेषइत्यर्थः अतएव
नारदभोजनदानान्तरं बुभुजे विघसं धीमानिति हरिवंशे पारिजातहरणे अमृतं
विघसे यज्ञशेषभोजनशेषयोरित्यमरः निचुलोऽम्बुजइज्जल इत्यपि तथाच
यथा कावेरी नदी वर्गान्यसमये पङ्कनात्रावशेषा । चानुर्मास्ये जलाधिप-
दोदेण तदनरुन् वृथानिपातयति एवमेव त्वमपि चञ्चलां यौवनधनसमृद्धिं
प्राप्य कुलजनान् म्लानान् कुह्ये बहुविधपापञ्चेति ॥ ३ ॥

अयिविविधवचनरचने ददासि चन्द्रं करे समानीय ॥

व्यसनदिवसेषु दूति कपुन स्वं दर्शनीयासि ॥ ४ ॥

परपुरुषसङ्गमाय प्रेरयन्ती दूतीस्फुति सती नायका वदति अयीति, दूतिदौत्य-
वृत्तमेव धनप्राप्तिणि ननु सखि अनेन मम क्षत्या क्षतिर्लोति व्यज्यते विवि-
धातथ्येऽपिअतथ्या वचनस्य वाक्यस्य रचना घटना यस्या इत्यर्थः अनेन तव
वचनप्रवणेऽपि धर्मग्रहानिरिति सूच्यते, चन्द्रं करे हस्ते समानीय ददासि न
दातुं कथयसि, तथाच ब्रह्मणोऽपि अशक्यं वचसा साधयामीति लोकोक्तिः
व्यसनदिवसेषु परपुरुषभोगजनितपापविराककृतनरकदिवसेषु कुलपितृकुलजसक-
लविरोध दिवसेष्वितिवा त्वं क दर्शनीया दर्शनयोग्या अपितु नेत्यर्थः का
वर्त्ता प्रकारकरणश्चेतिभावः अतीव व्यसनदिवसेषु प्रेमभङ्गजनितदुःखदिवसेषु
यौवतापगमेषु वेत्यर्थः चन्द्रमस्याङ्गलाद्विषयं नायकं तथाच यदि व्यसनसमये
तत्साध्यं प्रतीकारं हरान् तदा स्वीकरोमि मात्ययेति तादर्थ्येण दर्शनीया-

सीत्यन्तवाक्ये नायिकयोक्तो अस्तुम्लानि

पूत्युत्तरमिति युगमक

मिदमिति विदग्धसरणिः ॥ ४ ॥

अस्तुम्लानिलोको लाच्छलनमपदिशतु हीयतामोजः ॥

तदपि न मुञ्चति स त्वां वसुधाद्यायामिव मुधांशुः ॥५॥

प्रेमाभिव्यक्त्या निर्विग्नतया निवृत्तां नायिकां पुनर्दूती प्रेरयति, अस्तिवनि,
म्लानिरस्तु रूपमालित्यमस्तु, पक्षे म्लानिः मुखमालित्यं सभायामस्तिवत्यर्थः
गुरुजनस्य वा लोकः सर्वः लाच्छलनं कलङ्कमपदिशतु वदतु पक्षे लोकः खलः
लाच्छलनमपवादम् ओजभतेजः हीयतां हीनं भवतु पक्षे सशङ्कितत्वान् ओजः
हृदयप्रकाशः तेजो वा यद्यपि एतत्सर्वं भवतु तथापि स नायकः त्वां न
मुञ्चति वत्तमानं सामीप्येऽत्यादिस्वरसान्त्वयत्यर्थः कामिव वसुधा
द्यायां पृथ्वीपूतिविम्बं सध्रांशुरमृत्तदीधितिखित्येयः तथाचोत्तमनायकस्यायं
स्वभावः यदङ्गीकृतेऽर्थे लक्षसङ्ख्यकदोषेऽपि न परित्यजति तमर्थं यथा पृथ्वी
च्छायाकृतेऽप्यसङ्ख्यसुधन्दुः दूरेऽपि च स पृथ्वीच्छायाग्राही पृथ्वीच्छायादान-
कर्त्तृति त्वयापि तथैव कर्त्तव्यमिति भावः ॥ ५ ॥

अतिचापलं वितन्वन्नन्तर्निवसन्निकामकाटिन्यः ॥

मुखरयसि स्वयमेतां सदृत्तां शङ्कुरिव घण्टाम् ॥६॥

सर्वदेव भवत्यास्तस्त्री मौख्यं करोतीति वादिनं नायकं नायिका-
ख्याह अतीतिपतां मत्सर्जी स्वयमेवास्मत्कथनं विनेत्यर्थः सदृत्तांसमोचो-
वृत्तान्तां पातिव्रत्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः पक्षे सत् सप्तीचीनं वृत्तं मण्डलं
यस्यास्तामित्यर्थः त्वं मुखरयसि अनुचितवक्त्री करोषि पक्षे सशब्दां करोषि
स्वयमित्यस्याप्यत्रान्वयः अतिचापलं दास्यादिपरिग्रहं वितन्वन् कुर्वन् निवमन्
उद्योगसामान्यरहितः यद्वा अन्तःकरणे मम सख्यां निवसन् पक्षे अन्तर्भोगे
निवसन्त्यः अतिचापलं सर्वपार्श्वसंयोगं विभागश्च विस्तारयन्नित्यर्थः निका-
ममत्यर्थं काटिन्यं कटुभाषित्वं यस्य स इत्यर्थः पक्षे स्वाभाविककाटिन्ययुक्तः
कटिनद्रव्यनिर्मितत्वान् कां क इव घंटां गण्डलाच्छित्तया सविशेषरूपां
शङ्कुरिव लोहादिनिर्मितकालविशेषवेत्यर्थः तथाचमत्सर्जी सर्वोत्तमत्वा देवचित्ता
त्वान्तां चण्डोऽसीति शुद्धस्वभावत्वात्तया मौख्यमात्रं क्रियते त्वयातु दुष्टा
क्रिये च क्रियते तस्या को दोष इति श्लोकार्थः ॥ ६ ॥

न पुनरनन्तर्गर्भितनिधिनि धरामण्डपेकेलिः ॥७॥

असमीचीनस्थले सुरतं याचमानं नायकं नायिकाह, अङ्गेष्विति खञ्जनयूतोः
खञ्जरीट स्त्रीपुंसयोः पक्षिणोरपीत्यर्थः, अनेन खञ्जनपदेन सङ्कोचाल्पत्वमत्य
त्यकालशक्नसुरतसम्पादनं सुरतस्थाननियमे प्रयोजनाभावश्च युवपदेनैकशेषसि
द्धेन द्वयोरपि सर्वदा कामातुरत्वं समस्नेहवत्त्वञ्च व्यज्यते मनोभवस्य मनो
मात्रभवस्य कामस्य मनोभवपदेन मनसः सर्वदा सत्वेतानवरतत्वं कामपुसरे
प्रादुर्भावरूपे कथ्यते प्रशब्देन सर्वजनवेद्यत्वं व्यज्यते, अङ्गेषु सर्वाङ्गेषु
जीर्यति जीर्णो भवति मनोभवप्रसरः खञ्जनयूनोरित्यन्वयः परं केवलमङ्गे
ष्विति बहवचनेन सर्वाङ्गीणव्यापारस्य निष्फलत्वन्तेन चुम्बनालिङ्गनादिसकल
भोगनिवृत्तिः जीर्यतीत्यनेन सूक्ष्मताबोधकेन क्षणं निलीय पुनस्तथैवाविर्भव
तीति ध्वन्यते परमित्यनेन केचि जीर्णाः केचिन्न जीर्णाः इति व्यवच्छिद्यते
धरामण्डपे सकलपृथ्वीमण्डलरूपे मण्डपे सत्यपि पक्षिणः सर्वत्र तुल्यत्वादि
ति भावः पुनर्न केलिः नैव सुरतंपुनःशब्दस्यावधारणवाचकत्वात् धरामण्डप
पदेन सर्वदास्थलसौलभ्यं पुनः पदेन रत्यभावो व्यङ्गीकृतः नतु यथातथास्थाने
रतिरिति केलिपदेन सुरतवाचकेन पण्डितासोऽपिनेति गम्यते कुतो न केलिरत्र
हेतुगर्भविशेषणं धरामण्डपस्याह अनन्तर्गर्भितनिधिनि भन्तरभ्यन्तरे गर्भितः
गर्भवन्तिलीयस्थितः निधिः पद्मशङ्खादिर्यस्य मण्डपस्थलस्य तत् अन्तर्गर्भित
निधि न तत् अन्तर्गर्भितनिधि नपुंसके तस्मिन् अन्तर्गर्भितनिधिनीत्यर्थः
अन्तः पदेन दर्शनमेवाभावः गर्भितपदेनान्यत्रस्थापितत्वं निधिपदेन पक्षिण
उपयोगाभावश्च सूच्यते खञ्जरीटरतस्थ ने निधिः शयनस्थाने काचः मलोत्सर्ग
स्थाने दग्धकाष्ठमवश्यन्तिप्रतीतिप्रसिद्धम् एतदन्यत्र एतानि न करोतीतिच
कामातुरयोर्द्यूनोर्वहुधा दुःखितयोः सर्वदा सुलभातस्थानयोः संकोचसून्ययोरपि
पक्षिणोर्निधितस्थानं विना न भवति वरयोः समीचीनवृत्तयो पदार्थादिकं विना
कथं रतिमिति नायिका नायकं पृथक्वदिति वाक्यार्थः यद्यपि मण्डपपदस्य
जनाश्रयस्थलवाचकस्य कथंरतयोऽयत्वं तथापि गृहविशेषवाचकत्वमेवमण्डप-
पदस्य जनाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वमतएव मण्डपं पृथक् पश्येत्यादौ न जनाश्रयत्व
बोधः मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय इत्यनेन नपुंसकत्वं मण्डपपदस्यातोऽनन्तर्गर्भितनिधि

सत् तिमिरवोषदूषितं चक्षुष्यथा न लक्षयति तथा सारस्वतमपि चक्षुर्न लक्षयतीति
काष्ठा सारस्वतं सर्वं जानातीति स्तुतिः सतिमिरं सान्धकारमिवेत्यन्वयो वा
असतीकटाक्षयातमात्रेण मदनुरक्तोय मितिभ्रान्तं प्रति सुदृढपदेशोऽयमिति
वयम् अर्थः प्रथमवत् ॥१२॥

अन्यमुखे दुर्वादो यः प्रियवदने स एव परिहासः ॥

इतरेन्धनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुभवो धूपः ॥१३॥

विदग्धपरिषदि स्वैरकथामाह अन्येति अन्यमुखे प्रियेतरमुखे यः दुर्वादः
दुष्टपरिवादः प्रियमुखे स एव दुर्वादः ॥ परिहासः केलिः तथाचैकएवदुर्वादः
व्यक्तिभेदेन भिन्नकार्यकारी तथा यथा इतरेन्धनेन साधारणकाष्ठेन जन्म
यस्य स एव धूमः अगुरु काष्ठसंभूतः धूप इत्युच्यते आश्रयभेदाद्भेद इति भावः
प्रियकृतनिर्मत्सर्त्तनेन खिन्ननायिकां सख्याह इत्यपि कश्चित् सतीपतिकृतनिर्मत्सर्त्त-
नश्रवणेनकृतोपहासामसर्तासखीप्रतिसतीकृतंसामान्याकारोक्तया समाधानवाक्य-
मिदमिति सारम् ॥१३॥

अयि सुभग कुतुकतरलाविचरन्तीसौरभानुसारेण ॥

त्वयि मोहाय वराकी पतिता मधुपीव विषकुसुमे ॥१४॥

दुष्टं नायकं प्रति परकीयासखी आह अयीति सुभग माग्यशालिन्अनेन
भाग्यमात्रकथनेन वैदग्ध्याभाव इति सूच्यते, सुभगे सुन्दरे यत्कुतुकं कौतूहलं
तेन चञ्चलेत्यर्थकमेकं पदं वा सौरभं ख्यातिस्तदनुसारेण तदाकृष्टेत्यर्थः
सञ्चरन्ती त्वयि रूपख्यातिमात्रसारे मोहाय वैचित्याय वराकी अनधीना
पतिता न त्वनिति भावः विषकुसुमे विषवृक्षपुष्पे मधुपी भ्रमरी
त्रिनोदचञ्चला गन्धादुसारेण सञ्चरन्ती मरणाय यथा निपतति तथेयमपीत्यर्थः
तथाच खच्छा खन्नावतरला मम सखी रूपख्यातिशालिनातिदुष्टेन त्वया
वचनमात्रेण प्रताप्यते, तथा न बुध्यते तत्र मया किं करणीयमिति भावः ॥१४॥

अयि मुग्धगन्धसिन्धुरशङ्कामात्रेण दन्तिनोदलिताः ॥

उपभुञ्जते करेणून् केवलमिह मत्कुणाः करिणः ॥१५॥

जातयौवनचिह्नान् पुरुषान् अन्तःपुरान्निवारयन्तं बालकान्निवारयन्तं महामत्तं
कञ्चन प्रभुमन्योक्त्या कश्चिदुपदिशति अयीति मत्तगन्धगजो यस्यगन्धमात्रेणा-
न्यगजाः पलायन्तेस गन्धगजःअनेनातिप्रतापशालित्वं द्योत्यते दन्तिनः दन्तयुक्ता

आयनपथे प्रिये न व्यवथा यथा नृप एव दुष्प्रापे ॥

म्लानव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥२६॥

परदेशजिगमिषुं प्रियं कुतो न वात्सलीति वादिनीं सखीं पति किमर्थ-
मस्तौ वारणीयः अवस्थानेऽपि अन्यस्या एव भोग इति वदति अतयेनेति
प्रिये नेत्रपथागोचरे तथा पीडा न दृश्ये सत्यप्यन्यनायिकासक्तत्वेनालभ्ये
यथा पीडित्यर्थः यथा तपनशिला सूर्यकान्तरूपा रात्रौ सूर्यादर्शने म्लानैव
नतु ज्वलतीत्यर्थः वासरे केवलं ज्वलति ननु म्लानेत्यर्थः तथाच यथा
तपनशिलायाः सूर्येद्वेषसीत्वेन केवलं पुंसिद्धायाः फलं निशि म्लानिः दिने
सूर्यदर्शनेऽपि तदप्राप्त्याऽन्निकणसमुद्भवः एवमेव यत्रापि अतो म्लानिरेवास्तु
नतु सन्ताप इति स गच्छतु देशान्तरं न निवारणीय इति ध्वन्यते अनवसरे
तदागमनमतीव पीडाकरं सुरतसमये परमानेय इति परकीया वृत्ती पति
वदतीति वा विरादागतं देशान्तरात् पतिं कुटुम्बशिष्टाचारार्थमनवकाशं
वीक्ष्यादयुक्तकण्ठां नायिकामुपहसन्ती पति विदग्धनायिकोक्तिरिति रसिकाः ॥२६॥

अविभाव्यो मित्रेऽपि स्थितिमात्रेणैव नन्दयन्दयितः ॥

रहसि व्यपदेशादयमर्थ इवाराजके भोग्यः ॥२७॥

धनलुब्धां काञ्चिन्नायिकां पति धनवन्तं कञ्चित्सुरतसमर्थज्ञायकमानीय
इत्याह अविभाव्य इति अयं मयानीतः मित्रेऽपि व्यभिचारिणीत्वेन मित्रता-
कारिजनेऽपि सूर्येऽपि वा अविभाव्यः कयानायोग्यः सूर्यमनुप्यमाव्यवच्छेदेन
महानिशायामेवोपकीण इति व्यज्यते अन्यथा व्यभिचारिण्याः शोच्यं दण्डितो
भवेदिति भावः पक्षे बन्धुवर्गेऽपि ग्राह्यः पुंसिद्धिभयादिति भावः स्थितिमात्रे-
णैव सुरतं विनाप्यवस्थानमात्रेण नन्दयन् द्रव्य दानेनानन्दं जनयन्नित्यर्थः
अनेनमहानिशायामपि सुरताग्रहो न कर्तव्यः तदुपद्रवेणैव प्रपलाय्यागमिष्यतीति
व्यज्यते पक्षे क्षमात्रेणानन्दयन्नित्यर्थः नतु यथोपचितोपभोगेनेति भावः
दयितः दयितवदुपवर्धमानः पक्षे प्रियः यदा भोग्यस्तदा बहस्येव
व्यपदेशात् छलात् अनेन सर्वदासन्निहितपरिचारिकावञ्चनमुक्तम् पक्षे व्यपदे-
शात् ऋणं कृतमित्यादिकथनात् क इव अराजके चौराद्युपद्रुते देशे अर्थ
इव धनमिवेत्यर्थः तथाच स्तभोगार्थं न नीतोऽयं किन्तु धनार्थमेवानीत
इति तथा त्वयाकर्तव्यं यथा निःस्वो मूत्वायं गच्छेदित्युपदेशः अर्थैविमवा-

अपीत्यपर जय सपराधुरजनप्रति एतधीन सन् ग्रामान्तरमेवगच्छति
 ममेपमो कर्ति नाचति द्विं सप ज पति यथा स्वकीयमपि धन
 देशकालदोषेण छलाङ्गजनि त्वया उद्धृते त्वया भाग्य इति सख्याह
 स्थितिमात्रेणैव मम गेहे स्थितिमात्रेणैव मयैव सर्वसम्प्रादनीयमितिभावः
 अन्यत् समानम् ॥२७॥

अश्रौपीरपराधान्मम तथ्यं कथयमन्मुखं वीक्ष्य ॥

अभिधीयते न किं यदि न मानचौराननः कितवः ॥२८॥

सापराधो नायकः धृतापराधां विमुक्तीनाधिकामाह अश्रौपीरिति
 मच्छानपराधान् त्वमश्रौपी रिति मम मुखं दृष्ट्वा सत्यं कथय तथाच
 तवापि वृष्टेममङ्गकमन्त्रीजनसङ्गोऽ तस्त्वया कुश्यते किं कर्त्तव्यम् इति
 सन्त्रीजनकल्पनामवैसीति भावः नाधिकाह किं नाभिधीयते कथ्यते यदि
 कितवः शूर्तः भवादृशः मानचौराननः संमुखदर्शनमात्रेण मानहरणकर्त्ता
 नस्यादित्यर्थः ॥२८॥

अन्योन्यमनुस्रोतसमन्वदथान्यत्तटास्तटं भजतोः ॥

उदितेऽर्द्धेऽपि न माघस्तानं प्रजानाप्यते धूनोः ॥२९॥

कश्चित् अन्योस्तुरागो निक्षिप्त इति वदति अन्योऽनेति अन्यतटादप्य
 कृतात् अन्यन् द्वितीयं तदीकृतं भजतोः दृष्टतोऽपि तत्कालमन्योन्यदर्शनार्थं
 व्याजेन सञ्चरतोर्विस्तरः धृतोऽनेन सगन्धेऽशालिन्यमावेद्यते अन्योन्यं
 परस्परमनुस्रोतसं प्रदाहामिमुखं नायकाग्रे नायिका नायिकाग्रे नायक इति
 यथा स्यात्तथा भजतोरित्यर्थः त्वगतर्द्धाङ्गिणं पदं प्रगल्भित्वं त्वया नास्ति
 क्षितमिति निवारणार्थमिति भावः, शूर्तं शूर्तं उदितेऽपि माघस्तानं माघमा-
 तःस्तानं ननु प्रकरस्तानं तस्योदिते निक्षिप्तत्वात् न प्रजानाप्यते सकलाङ्गकं
 न समाप्यते सगन्धेऽशालिन्यमावेद्यते निक्षिप्तं भावः मतसञ्चाल्यत्वात्
 अधिकारिवास्तवता कालेकाङ्गदीनमेवानयोः स्वान्विति ज्ञानतोरप्येवमाचरणमतो
 जायतेऽवश्यमनुस्रोतवित्शोकार्थः ॥२९॥

अयिचूतवह्नि फलभरन्तज्जि दिव्यन्दिकासिसौरभ्ये ॥

श्वपचघटकर्पराङ्गा त्वं किल फलितमपि विफलैव ॥३०॥

मम सख्यां पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि ॥३३॥

कञ्चन नायकं सखीसङ्गतं कर्तुं काचिदाह अस्थिर इति अस्थिरः नानास्थल-
सम्बन्धः रागः पूर्णः यस्य, धूर्तः सर्वदा प्रतारकः मानी दम्भयुक्तश्चपलः वृत्तान्त-
सर्वत्र विदूषकः हास्यकारकवचननिपुणः त्वमसि तथाच यदा दृश्यसि इयमासक्ता
किञ्चित्कव्यमस्याः ज्ञानमिति केयं नायिकेति भावः मम सख्याः सकलनायिकामै-
लिभूतायाः करे पतसि हस्तगतो भवसि इति लोकोक्तिः यथा ऋजुस्तरलो भवसि
तथाहं पश्यामीत्यर्थः वाक्यत्वाच्च सन्धिः ॥ ३३ ॥

अकरुण्य कातरमनसो दर्शितनीरानिरन्तरालेयम् ॥

त्वामनुधावति विमुखं गङ्गेव भगीरथं दृष्टिः ॥३४॥

नायिकां सम्बोध्य परदेशं गच्छन्तं निवारयितुं नायिकासरख्याह,
अकरुणेति, यद्वा निरपराधं नायकं खलवचनेन सापराधं मत्वा नायिका
यथोचितं नोपचचार नायकोऽपि मानी स्वस्मिन्नपराधशून्यत्वं जानन् उत्थाय
चलिन्तस्मिन्नवसरे द्वयोर्वृत्तान्तज्ञा सखी नायिकमाह अकरुण अस्वप्रवे-
षसन्ते परदेशगमनात् यद्वेति कल्पे इयं सरलस्वभावा खलकोपितेति जानन्-
प्युपेक्षां कुर्वन् करुणाशून्येत्यर्थः कातरं कर्तव्यनिवृत्तं दुःखितं मनो यस्या-
स्तस्याः कथञ्जगमिष्यतीति बुद्ध्या यद्वा कल्पे कथं नोपचरितो मयेति बुद्ध्या त्वां दृष्टिरनु-
धावति यथा यथा त्वं गच्छसि तथा तथा साप्यायातीत्यर्थः त्वां विभूतम्
विमुखं विपरितदिशि मुखं यस्य पराङ्मुखं वा भगीरथं राजविशेषं गङ्गेव
जाह्नवीवेत्यर्थः दर्शितनीरा दर्शितं नीरं मथ्रुजलं यथा अनेनासमये वसन्तेऽका-
लवृष्टिर्वायुपातोऽप्यशकुन इति पक्षे पञ्चात्तापसूचनं निरन्तरालाभतएव दर्शनयोग्या
लज्जाभावादिति भावः पक्षेऽनवच्छिन्ना तथास्मिन्नवसरे नैयागन्तव्यमिति तथा
स्वापराध एव खलवोवज्जनितो जात इति पराङ्मुख्य चलनीयमिति वा द्योत्यते
नायिकां चेयं परकीयेति बहवः वस्तुतस्तु स्वकीयात्वेऽपि न दोष इति परे ॥३४॥

अन्तःकलुषस्तम्भितरसया भृङ्गारनालयेव मम ॥

अप्यनुमुखस्य विहिता वरवर्णिनि न त्वया तृप्तिः ॥३५॥

निगूढमाननीं धीरां प्रति नायक आह अन्तरिति है वरवर्णिनि सकलकला-
भिज्ञे अनेन ज्ञात्वा न करोषि ननु न जानासीति भावः ममतृप्तिः पूर्वं तर्पित-

अनिसौन्दर्यशालितया पुसिद्धयाऽपरोक्षस्थितया व्यापारेण द्रष्टुमशक्यया कथात्रिदशलोकिता स्वसम्वाय वदति अस्याइति, अस्या दृष्टि स्वदत्ते विलक्षणर सास्वावं ददातीत्यर्थं किंभूता दृष्टिः मम वहिः स्थितस्य वचनं श्रुत्वा कररुहेण नखेन खण्डितो यः काण्डपटः परदर्शननिवारणपटः तस्मात्पूकटा पत्यक्षा निर्गता वहिरागतेत्यर्थः कररुहइत्यनेना तीव्रपयासेनमम परिचितिव्यज्यते पूकटेत्यनेन पटस्य बहुविदीर्णतया न केवलं दृष्टिपातमात्रं किन्तु मयापिः सम्यगेवालोकीति व्यज्यते केव यीयूपस्यामृतस्य धारेच पीयूषधारा पटविगलिता पटद्वारेण निपतिता अतएव निष्कलुषाकालुष्यशून्येत्यर्थः तथाच मम वचनं श्रुत्वा पयासेन तस्या दृष्टि निपातेन न रसास्वादमाश्रमपितु सुधापानेनेन्द्राधिकत्वमपिममेतिव्यज्यते ॥ ३७ ॥

अस्याः पतिगृहगमने करोति माताश्रुपिच्छिलां पदवीम् ॥

गुणगर्विता पुनरसौ हसति शनैः शुष्करुदितमुखी ॥ ३८ ॥

सपत्नीयुक्तायाः मातृगृहस्थितायाः कस्याश्चिदुवालाया वृत्तं काचिदाह अस्या- इति अस्याः पतिगृहगमने तत्पुत्रमगमने द्विरागमनेचेत्यर्थः पत्यनादरमिया माना अधुणा पिच्छिलां संचारायोग्यां पदवीं मार्गं करोतीत्यर्थः असौ बाला पुनः केवलं शनैर्मन्दं हसति कुतः गुणगर्विता यतः सपत्नीभिः मम गुणेन रूपेण वयसाचातुल्याभिः किं कर्तुं शक्यं पतिर्मदधीनो वर्त्तत इति भावः शुष्कमश्रुशून्यं रुदितं मुखे यस्याः सैत्यर्थः लोकलज्जयेतिभावः अन्यतायिका- सक्तं जामातरं श्रुत्वा माता रोदिति असौ हसति पृथमगमनमात्रं जैवसर्व- मधीनं मम भविष्यतीतिभाव इतिवा सखीं प्रति सख्युक्तिः यथेयं गच्छति तथाचिरादेव त्वमपि गमिष्यसीति वा ॥ ३८ ॥

अङ्गे निवेश्य कूणितदूराः शनैरकरुणेति संशन्त्याः ॥

मोक्षयामि वेणिवन्धं कदा नखैर्गन्धसैलाक्तैः ॥ ३९ ॥

अतिदूरादागतपथिकेन मध्येनार्गं मनोरथः क्रियत इत्याह अङ्गइति कूणिता सङ्कोचिता वृक् यथा चिरकाललग्नजटाभूनकेराविरेचनदुःखेनेत्यर्थः तस्याः किं कृत्वा अङ्गे उत्सङ्गे निवेश्य उपवेश्य तामितिशेषः अकरुण इति संशन्त्या उच्चारयन्त्या इत्यर्थः एकाङ्ग भक्त्यामप्युपेक्षणाइकरुणे तिवेणिवन्धंमङ्गलामनसमयेयोवेणिकन्धस्त्व मेवेत्यर्थः परदैशगतं प्रिये तदागमनं विना न वेणिसंमार्जनमिति सतीसमाचारात्

अतिशीलशीतलतया लोकेषु सखी मृदुप्रतापा नः ॥

क्षणवाप्यदह्यमानः प्रतापमस्याः प्रिये वेद ॥४२॥

सखी सखीं परिहासेनः अतीति लोकेषु प्रतिवेशिषु शीलशीतलतया स्वभा
वशीतलतया सर्वत्र सर्वदा स्वाभाविकानुद्भूतस्वभावतयेत्यर्थः नः अस्वाकम् इयं
सखी मृदुप्रतापा अल्पतेजस्का अन्यस्य दुःखदकोपशून्येति यावत् परन्तु अस्याः
मम सख्याः प्रतापं कोपतेजः प्रियपत्र जानातीत्यर्थः विभूतः क्षणेन उत्सवेन
कोपशान्त्यर्थं प्रियपादपुणामानन्तरोत्पन्नं यद्वाप्यंक्षणं व्याप्य वा वर्त्तमानं तेनापि
दह्यमानः चिरकालिकवास्तविकमाने पाणत्याग एव स्यादिति भावः तथा च यत्र
यदुचितं तत्र तथैव करोति प्रियतमे कोपो ब्रूया मृदुत्वं पुतिष्ठाकारकमत्यन्तं
धूर्त्तैयमिति परिहासः पूर्वोत्तरार्द्धाभ्यां सखीद्वयंवदतीत्येके । मदीया सखी प्रताप
शीले तिवादिनी सपत्नी सखीं पुति द्वितीयसपत्नीसखी चदति त्वदीया सखीन
स्थाने एवं कोपं करोतीति कोपना मदीयातु स्थान एव कोपं करोतीति विलक्षणा
मदीयेति भावमाहुरपरि पतिगृहगमनसमये त्वयाप्येवमेव कर्त्तव्यमिति शिक्षयन्ती
वृद्धा काचित्सखी वृत्तान्तमाहेति कश्चिन् ॥४२॥

अन्याअपि गृहणीति ध्यायन्नभिलषितमाप्नोति ॥

पश्यन् पाषाणमयीः प्रतिमा इव देवतात्वेन ॥४३॥

अत्यन्तविदग्धस्य रमणीय रमणीकस्य भवत्सख्युः कथमनेकनिन्दितनायिकासमागम
इति पृष्टः कश्चिन्कश्चिदाह मम सखा सर्वदा तामेव चिन्तयन् तिष्ठति ताभिः
तत्रगृहिणीस्वरूपं धृत्वा गम्यते तेनापि गृहिणी भावनया सङ्गः क्रियते नान्यथेति
सद्रूपान्तमाह अन्याअपीति गृहिणीरूपेणागता अपीत्यर्थः कचिदन्यास्विति पाठः
स पाषाणमयीरित्यन्यविभक्तिसालित्वेन हेयः गृहिणीति ध्यायन् गृहिणीत्वेनैव
जानन्नित्यर्थः तथाच वार्त्तालापादिकमपि गृहिणीं ज्ञात्वैव करोति आभिरपि
गृहिणीवदेव सर्वं क्रियते एतत्सर्वं मया गृहिण्या च ज्ञायत एव तस्मात्तासामेव निन्दान
मम सख्युरिति भावः अभिलषितं गृहिणीसुरतसुखं पक्षे पुरुषार्थं चतुष्टयं माप्नोति
प्राप्नोति आप्नोमीति प्रामादिकम् उक्तिविरोधात् स्तोत्रपरत्वेन वा कथञ्चित्सङ्ग-
मनीयम् पाषाणस्वरूपा प्रतिमामूर्त्तिः देवतात्वेन पश्यन् जनः देवताभावना जन्य
फलं प्राप्नोत्येव पाषाणतुल्या अन्या नायिकाः देवतास्वरूपां गृहिणीं फलदात्री
भुक्तेनायक इति

अनुपेत्य नीचभावं बालक परितो गभीरमधुरस्य ।

अस्याः प्रेम्णः पात्रं न भवसि सरितो रसस्येव ॥४४॥

तस्या नायिकायास्संगं मया स्रग्पादयेति केनचिन्तव्यमनयौवनशालिना नाय
केनोक्ता दूती नायकमाह अनुपेत्येति हे बालक धनयौवनगर्वेणाह अस्याः सकल
कलाभिज्ञायाः प्रेम्णः स्नेहस्य पात्रं योग्यः त्वन्न भवसि वृथामिमानिनामस्या
दुर्लभमेवदर्शनमिति भावः नत्वन्यप्रकारो वर्तते तदपि कथयेत्याग्रहे आह नीच-
भावं सेवकभावमहमनुग्राह्य इति स्वमुखेन परद्वारेण चाश्रावयित्वा अनुवृत्तिमिति
यावत् अनुपेत्याकृत्वा न भवसीतिसंशयः कृत्वा कदाचिद्विषयसीति भावः पक्षे
तीरं गत्वापि नीचस्वभावमकृत्वेत्यर्थः प्रेम्णः किंभूतस्य परितः सर्वतः सर्वनायिका
नां प्रेमापेक्षया यद्वा सर्वप्रकारेण गभीर मधुरस्यात्यन्तमधुरस्येत्यर्थः गभीरस्य
मधुरस्येति घागभीर पदेन यावज्जीवस्थायित्वं मधुरपदेन विलक्षणेन सुख जनक
त्वं च कथ्यते पक्षे परितः सर्वदिक्षु गभीरस्यातलस्पर्शस्य मधुरस्य मधुर रस
युक्तस्येत्यर्थः सरितः तरङ्गिण्या रसस्य जलस्येवेत्यर्थः सरित इत्यनेन पुण्यैकलभ्य
त्वं समुद्रतुल्यमहाशयनायकाधीनत्वं प्रतिपलमननुभूतानविलरसदातृत्वं महाकुल
प्रभवत्वं शृङ्गार पोषकाने कतरङ्गरालित्वं नायिकायां द्योत्यते प्रेम्णि चानवच्छि
न्नत्वं विकारराहित्यं चिरकालिकत्वञ्च व्यज्यते ॥४४॥

अधिवासनमाधेयं गुणमार्गमपेक्षते नच ग्रथनाम् ॥

कलयति युवजनमौलिं केतककलिका स्वरूपेण ॥४५॥

सम्पादितनायिकासङ्गमं साभिमाननायकं दूत्युपदिशति अभिमानं परित्यजेति
यद्वा सकलनायिकाधिक रूपशालिनीयमिति कश्चिदाह अधोति केतकस्य पुण्यविशे
षस्य कलिका आरब्धविकासा ननुमम्यक् विकसिता युवजनमस्तकं मारोहेति
युवमिस्रसर्वमौलावेव स्थाप्यते नत्वाघ्राणमपि क्रियत इति भावः पुरजनेनिपाठं
एकार्थक एव, हेतुमाह स्वरूपेण स्वीयकान्तिमात्रेण तथाच रूपं हृदयेव सर्वैर्दृश्यते
इतिभावः आरोहणे रूपानिरिक्तकारणभावमाह अधिवासनं सुगन्धिद्रव्यान्तरेण
सौरभकरणं नापेक्षते इत्यर्थः तथाच सौरभं विनापि स्वरूपेणारोहनीत्यन्वयः एव
मग्रेऽपि यद्वा अधिवासनं सौरभकारणमाधेयं वस्त्वन्तरेणारोपितसौरभं गुणस्य
वाम्नः मर्गं वर्त्म ग्रथनां गुम्फनं तथाच रूपानिरिक्तं सर्वनुपेक्ष्य रूपमात्रं यैव यद्वा
केतककलिका सत्रप्रस्तकाराहणद्वानि एवमेवेव बाला चातुर्यादिरहितापि स्वरूपे

